

Міністерство освіти і науки України

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Факультет гуманітарних наук

Кафедра історії

Кваліфікаційна робота

освітній ступінь – бакалавр

на тему: «Організація та функціонування підкоморського суду останньої третини XVI – поч. XVII ст. (на матеріалах Луцької та Київської підкоморських книг)»

Виконав студент 4-го року навчання
напряму підготовки 6.020302 Історія
Родченков Гліб Олегович

Керівник: Старченко Наталя Петрівна
доктор історичних наук, професор

Рецензент: Зазуляк Юрій Петрович
кандидат історичних наук, доцент

Кваліфікаційна робота захищена
з оцінкою «_____»

Секретар ЕК _____
«_____» _____ 2018 р.

Київ-2018

Зміст

Вступ	3
Розділ I. Підкоморський суд і межування згідно з правовими приписами	7
1.1. I Литовський Статут	8
1.2. II і III Литовські Статути	12
Розділ II. Судовий процес	21
2.1. Експозиція компетенції	21
2.2. Актори: «приятелі» vs «люди добрі»	31
2.3. Форми підкоморського судочинства та етапи процесу	39
Розділ III. Способи доведення	52
3.1. Документи	52
3.2. Свідки.....	55
3.3. Присяга.....	57
Висновки	62
Список використаних джерел та літератури	65

Вступ

Підкоморський суд – одна з найменш досліджених ланок в системі шляхетського судочинства. У результаті внутрішніх системних перетворень у Великому Князівстві Литовському, які трапилися напередодні об'єднання з Польською Коронаю, було визначено, яким чином і на основі яких прав повинен був функціонувати шляхетський стан, а, зокрема, і система його судочинства. Реформа була закріплена у Другому Литовському Статуті 1566 року і дала початок адаптованій з Корони системі шляхетських судів, серед яких запроваджувався і підкоморський суд, що прийшов на заміну старим інститутам межового судочинства.

Діяльність підкоморських судів залишається поза увагою істориків, які здебільшого акцентують увагу на дослідженні земських і гродських судів, що пов'язано, зокрема, з кращою збереженістю судових книг. Це пояснює і той факт, що з проблематики підкоморського судочинства досі не існує якісного дослідження, зокрема через специфіку і малу кількість джерел. Тож дослідження організації та функціонування підкоморського суду в межах «українських» воєводств, тобто Київського і Волинського воєводств, на початковому етапі його історії і є темою цієї роботи.

Об'єктом дослідження є шляхетська судова система, а предметом – підкоморський суд.

Мета дослідження полягає у тому, щоб на основі матеріалів Луцької та Київської підкоморських книги реконструювати процес межового шляхетського судочинства.

Із поставленої мети випливають такі завдання дослідження:

- охарактеризувати еволюцію межового судочинства у правових приписах;
- дослідити підкоморський судовий процес, визначивши його компетенцію, учасників, етапи та форми;
- проаналізувати основні способи доведення, які використовувалися в підкоморському суді.

Основними джерелами кваліфікаційної роботи є книги Луцького та Київського підкоморських судів. Київська книга була видана у 1991 році на основі збережених актів ЦДІАК¹. Матеріали Луцької підкоморської книги зберігаються у ЦДІАК і не були раніше опубліковані². Обидва джерела дають можливість спиратися на певну послідовність у дослідженні та дозволяють синхронно аналізувати та порівнювати функціонування підкоморського суду в обох воєводствах.

Цінним ці джерела є і тому, що вони практично синхронні з початком запровадження підкоморських книг, а отже є репрезентативним джерелом, яке має великий евристичний потенціал для аналізу складання інституту підкоморського суду.

З іншого боку, специфіка створення джерела ускладнює достеменну реконструкцію суду, в якому відбувалися межові спори, оскільки частота записів дуже низька, а матеріали по окремих справах часто неповні, що не дозволяє проаналізувати весь процес від початку до завершення. У роботі також використовуються правові джерела – переважно II Литовський статут, який був основним правовим кодексом на обраних для аналізу теренах.

Хронологічні межі цієї кваліфікаційної роботи визначаються останньою третиною XVI – початком XVII століть, що зумовлено датуванням досліджуваних джерел: матеріалів Київської підкоморської книги за урядування Щасного Харленського (1584-1600 рр.), та матеріалів першої Луцької підкоморської книги (1585-1601 рр.) за урядування Яна Харленського. Нижня межа також задана введенням у 1566 р. II Литовського статуту, який складає правову рамку дослідження.

В *історіографії* проблематика підкоморського судочинства представлена лише поодинокими розвідками. Почнімо з роботи Івана Лаппо, історика кінця XIX століття – першої половини XX століття, що на

¹ Книга Київського підкоморського суду (1564-1644) / АН України. Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні та ін./ Підг. Боряк Г.В., Гирич Т.Ю., Гісцова Л.З., Кравченко В.М., Німчук В.В., Сергійчук Г.С., Страшко В.В., Яковенко Н.М. – Київ, 1991. – 344 с.

² Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК). – Ф. 24. Луцький підкоморський суд, м. Луцьк Волинського воєводства. – Оп. 1. – Спр. 1.

сьогоднішній день залишається єдиною роботою, яка охоплює більшість аспектів діяльності підкоморського суду та заснована на широкій джерельній базі³. Щоправда, ця праця розглядає діяльність лише тих підкоморських судів, що знаходилися в межах Великого князівства Литовського після Люблінської унії, а отже, це дослідження не враховує специфіки «українських» воєводств, що увійшли до складу Корони Польської у 1569 році. Короткий аналіз діяльності підкоморського суду на матеріалах Трокської підкоморської книги на початку ХХ століття здійснив Іван Глебов⁴. Значно більш ґрунтовною є розвідка Наталі Яковенко, в якій було здійснено широкий аналіз підкоморських книг Правобережжя⁵.

Межове судочинство і діяльність підкоморського суду побіжно розглянуто у праці Наталі Старченко⁶. Акцент зокрема робиться на проблематиці приятельського єднання, традиції вирішування суперечок полюбовно, що яскраво ілюструється справами підкоморського суду. Також у праці розглядається і система шляхетських судів Волинського воєводства та судовий процес у земському і гродських судах, що може слугувати взірцем для аналізу судового процесу підкоморського суду.

Якісне дослідження, присвячене функціонуванню локального шляхетського судочинства, реалізоване польським дослідником Адамом Монюшко⁷. Праця слугувала для цієї роботи за певну модель для аналізу, адже автор запропонував всебічну картину функціонування земського суду у Мазовецькому воєводстві у всій її багатоаспектності. Ця робота також виявилася корисною тому, що за правовими приписами саме від земського

³ *Ланно И.И.* Подкоморский суд в Великом княжестве Литовском в конце XVI и начале XVII в. // Журнал Министерства народного просвещения. – 1899. – ч. 324. – август. – 62 с.

⁴ Глебов И.А. Предисловие. // предисловие к изданию: Акты, издаваемые Комиссией, высочайше учрежденной для разбора древних актов в Вильне. – Т. 30: Акты Трокского подкоморского суда за 1585-1613 годы / - Вильна: «Русский починь», 1904. – С. I-LXVII.

⁵ *Яковенко Н.М.* Підкоморські книги Правобережної України кінця XVI – першої половини XVII ст. // передмова до видання пам'ятки: Книга Київського підкоморського суду (1564-1644) / Підг. Боряк Г.В., Гирич Т.Ю. та ін. – Київ: Наукова думка, 1991. – 51 с.

⁶ *Старченко Н.П.* Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI – XVII століття). – Київ, 2014. – 510 с.

⁷ *Moniuszko Adam.* Mazowieckie sądy ziemskie (1588–1648). Organizacja – funkcjonowanie – postępowanie. – Warszawa, 2013. – 364 s.

суду справи потрапляли на суд підкоморія, тож можна припустити, що останній мусив до певної міри взоруватися на процес у земському суді. А це дає можливість порівняти основні етапи судового процесу.

Допоміжними у кваліфікаційній роботі виступили праці, що також стосуються питань судового процесу даного періоду. Це зокрема праця Маріана Миколайчика, що зосереджується на особливостях кримінального процесу в містах Малопольщі XVI-XVII століть⁸. Також це праці соціальних істориків Майкла Браддіка, Джона Волтера⁹ та Стіва Хіндла¹⁰, що досліджують питання права, порядку та судового процесу в ранньомодерній Англії. Ці роботи можуть слугувати за приклад методологічних підходів до нашого матеріалу.

Структура кваліфікаційної роботи зумовлена її метою та дослідницькими завданнями. Робота складається із трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури. У першому розділі відображено еволюцію підкоморського суду у Литовських Статутах, визначено основні засадничі процесу, характер та роль в системі шляхетського судочинства. У другому розділі на матеріалах Луцької та Київської підкоморських книг здійснено спробу реконструкції судового процесу, визначено, яким чином ініціюється робота підкоморського суду, які люди присутні під час його провадження, та виведено етапи і форми, в якому цей суд може відбуватися. У третьому розділі аналізується специфіка застосування способів доведення: документів, свідків та присяги.

⁸ *Mikołajczyk Marian. Proces kryminalny w miastach Małopolski XVI-XVIII wieku. – Katowice: Wyd. Uniwersytetu Śląskiego, 2013. – 620 s.*

⁹ *Negotiating Power in Early Modern Society: Order, Hierarchy and Subordination in Britain and Ireland. / Edited by: Braddick Michael J., Walter John. – Cambridge University Press, 2001. – 316 p.*

¹⁰ *Hindle Steve. The State and Social Change in Early Modern England, 1550–1640. – PalgraveMacmillan, 2002. – 350 p.*

Розділ І. Підкоморський суд і межування згідно з правовими приписами

Право на землю та ціннісна категорія власності, що визначали межі матеріального буття шляхти, є основоположними у розумінні становлення та самоідентифікації шляхти як стану. Ригористичне і чутливе ставлення до концепту «границі» або ж «межі» свого землеволодіння фактично були початком «шляхетності», яка систематизувалася в першу чергу у процесі оформлення цих меж¹¹. Фіксація процесу вирішення межових спорів і питань власності розкривається у статутах, конституціях та власне актових книгах. На основі цих документів також видається можливим простежити трансформацію правової бази діяльності підкоморського суду, а також зрозуміти фундаментальні засади організації та функціонування підкоморського судочинства на локальному рівні, в межах Волинського та Київського воєводств на зламі XVI та XVII століть. Правові приписи та судовий матеріал створюють достатньо повну картину розвитку процесу межування та формування його основних принципів.

У другій половині XV – поч. XVI століття інтенсифікація обігу землі, пов'язана, на думку Наталі Яковенко, із майже повним завершенням формування фонду землеволодіння, призводить до збільшення кількості конфліктів з приводу «меж» і «границь» землеволодінь. З потребою фіксації фізичного виміру землеволодіння та підтвердження права власності на нього збільшується і ускладнюється документація¹². Оскільки земельна власність була фундаментальною цінністю в уявленнях шляхти, то її захист і регулювання пов'язаних з нею конфліктів, що з часом потребували значно більшої доказової бази, вимагали не лише усталення певних процедур, але і призводили до появи нових правових норм. Це, в свою чергу, спровокувало процес кодифікації вже сформованих механізмів. Традиційне уявлення про

¹¹ Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. – Київ, 2008. – С. 28.

¹² Яковенко Н.М. Підкоморські книги Правобережної України кінця XVI – першої половини XVII ст. // передмова до видання пам'ятки: Книга Київського підкоморського суду (1564-1644) / Підг. Боряк Г.В., Гирич Т.Ю. та ін. – Київ, 1991. – С. 6.

конфліктну природу середовища шляхти, яке, зокрема, ґрунтується і на постійних межових суперечках, варто розуміти радше як складовий елемент особливої системи порядку та як механізм впорядкування соціальних відносин¹³.

На теренах Великого Князівства Литовського (далі – ВКЛ) та Корони Польської (далі – КП) формується загалом подібна схема розв’язання межових спорів. Однак процес виокремлення межового судочинства та залучення місцевої шляхти до його проведення у КП розпочався ще з середини XIV століття, значно раніше, аніж у ВКЛ. У підсумку була сформована система шляхетського судочинства, – сукупність земського, гродського і підкоморського шляхетських судів в рамках окремих судово-адміністративних одиниць – повітів, які згодом стали прикладом для впровадження її й у ВКЛ¹⁴.

1.1. I Литовський Статут

У ВКЛ процедура вирішення межових спорів значно довше вибудовується навколо традиції, що відносила питання землі до компетенції верховного володаря, – того, хто є власником усієї землі. Це і пояснювало вирішальне значення великого князя у забезпеченні валідності будь-яких рішень, пов’язаних з обігом землі¹⁵. Таким чином, межові спори у будь-якому випадку вирішувалися від імені князя і спочатку відбувалися у його присутності, згодом їх вирішення частково делегувалося уповноваженим монархом посланцям – їздокам, які збирали інформацію та свідчення для подальшого прийняття рішення князем, що, очевидно, було пов’язане з інтенсифікацією обігу землі. У будь-якому разі, суддя не присутній на

¹³ *Старченко Н.П.* Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI – XVII століття). – Київ, 2014. – С. 24.

¹⁴ *Ланно И.И.* Подкоморский суд в Великом княжестве Литовском в конце XVI и начале XVII в. // Журнал Министерства народного просвещения. – 1899. – ч. 324. – август. – С. 345.

¹⁵ *Яковенко Н.М.* Підкоморські книги Правобережної України кінця XVI – першої половини XVII ст. – С. 8.

спірному ґрунті і мав покладатися лише на надані їздоками дані¹⁶. Необхідність присутності на спірному ґрунті провокує появу іншого можливого варіанту розгляду конфлікту – ситуативний разовий суд, який здійснювався через призначених великим князем комісарів, які наділені правом вже на місці приймати рішення про розмежування¹⁷. Себто простежується певний рух у напрямку запровадження постійного інституту, який вирішував би межові суперечки. Також вони могли розглядатися і за допомогою місцевих урядників – старост, воєвод-намісників, які фактично через призначення князя ретранслюють його судову владу¹⁸. Існував ще один традиційний варіант вирішення межових суперечок – через залучення сторонами авторитетних осіб чи приятелів як посередників, т. зв. полюбовний чи третейський суд¹⁹.

У першому правовому кодексі ВКЛ – I Литовському Статуті 1529 року – містився окремий розділ, присвячений питанням «меж» та «границь» – «Роздел осьмый. О права земские, о границах и о межах, о копах». Згідно з правовими приписами саме компетенція великого князя визнається єдиною і абсолютною у справах про розмежування ґрунтів (розд. VIII, арт. 1). Хоча передбачається також можливість провадження цієї процедури за участю «запрошених суддів» з «панів-рад» (розд. VIII, арт. 7). Зазначається, що судовий процес у справах межування є однаковим для усіх станів. У розділі, присвяченому різним аспектам функціонування судової влади, немає згадок про окремого суддю для вирішення земельних справ (див. розд VI). Фігурує лише спеціально призначений для ознайомлення на місці з деталями конкретної справи «їздок», а також «суддя», який делегується королівським

¹⁶ *Ланто И.И.* Подкоморский суд в Великом княжестве Литовском в конце XVI и начале XVII в. – С. 347.

¹⁷ *Яковенко Н.М.* Підкоморські книги Правобережної України кінця XVI – першої половини XVII ст. – С. 8.

¹⁸ *Ланто И.И.* Подкоморский суд в Великом княжестве Литовском в конце XVI и начале XVII в. – С. 344.

¹⁹ *Старченко Н.П.* Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI – XVII століття). – С. 374-375.

листом, що кожного разу робить його реалізатором волі володаря (розд. VIII, арт. 3).

Статут формує кілька обов'язкових принципів межового судочинства. По-перше, розгляд справи не міг бути перенесений, а мав остаточний характер, задля уникнення судової тяганини і вирішення справи одразу в результаті огляду на місці спірного ґрунту. Також з тексту Статуту виглядає, що прохання про призначення судді/суддів зацікавлена сторона могла подати як особисто, так і через листи (розд. VIII, арт. 7). Сторона, яка запрошувала суддю, мала завчасно, за 12 тижнів, сповістити про це контрагента, аби не був порушений принцип «року завитого» (розд. VIII, арт. 7). З іншого боку, статут визначав можливі причини для відтермінування розгляду справи: мор, вальний сейм, великокняжа служба, посольство та хвороба сторони. У випадку, якщо суддя не міг стати до справи, він мав відправити замість себе свого уповноваженого листом заступника (розд. VIII, арт. 3).

По-друге, остаточний характер межових справ забезпечувала присяга як завершальний етап суперечок, що не передбачало можливості її оскарження. Статут визначає саме присягу як найбільш важливий аргумент у доведенні своєї межі, якщо між сторонами відбувається конфлікт («хотячи его с того имени вытиснути»). Присяга реально розглядалася Статутом як єдиний спосіб доведення, здійснення якого відбувалося за допомогою допоміжних інструментів, таких як демонстрація перед судом документів і забезпечення свідків. Приписи вимагали поставити 18 свідків, які й забезпечували знання про правильну межу. Перевага надавалася тим свідкам, які були ближніми сусідами і «сумежниками», а також наділені характеристиками людей «добрих, неподозренных». Підкреслювалося, що станова належність свідків не є принциповою у цьому разі (розд. VIII, арт. 4). Натомість релігійна була принципово важливою – до свідчень допускалися лише християни «римського і грецького обряду», які щороку сповідалися. Наголошувалося, що у справах про землю не можуть свідчити

євреї і татари. Категорично заборонялося брати у свідки запідозрених у фальшуванні і крадіжках (розд. VIII, арт. 5).

Суддя мав на власний розсуд визначити, чиї свідки, позивача чи відповідача, переконливіші, і саме цій стороні надати право присягати для підтвердження своїх аргументів (розд. VIII, арт. 1). Після чого із 18 свідків контрагент мав обрати шістьох, які й повинні були присягнути разом із стороною процесу. Якби він з метою затягнути процес «наганив» свідків, оголосивши, що не має до них довіри, а протилежна сторона «очистила» своїх свідків, довівши перед суддями безпідставність звинувачень, тоді винуватець кожному свідкові мав відшкодувати кривду матеріально (згідно з його станом) у такому розмірі, яка була передбачена за поранення (розд. VIII, розд. 15). Якби сторони одна одній оголосили про недовіру до свідків («заганили» свідків), тоді мали вивести інших (розд. VIII, розд. 16). Присягати мали на місці межової суперечки (розд. VIII, розд. 3).

По-третє, пріоритетним способом доведення права власності на набуту спадком чи через купівлю нерухомість оголошувалися свідчення, і саме шляхтичів, до того ж в таких випадках допускалося доведення і без присяги, «чии будут светки годнейшие, тые мают светчити без присяги их телесное». Водночас допускалося і доведення через «листи», тобто документи (розд. VIII, арт. 2).

Аналізуючи І ЛС, можна підсумувати, що на території ВКЛ усталилася достатньо різноманітна, неуніфікована система, яка створювала основу для постійних маніпуляцій через нерозмежування компетенцій та імунітетів²⁰. З іншого боку, можемо спостерігати поступ у зв'язці «документи-свідки», хоча свідки, очевидно, продовжують відігравати все ще значно більшу роль. А це свідчить про достатньо сильну прив'язку питання земельної власності до традиції.

²⁰ Яковенко Н.М. Підкоморські книги Правобережної України кінця XVI – першої половини XVII ст. – С. 9.

1.2. II і III Литовські Статути

Середина XVI століття для ВКЛ стала, за визначенням Матвія Любавського, періодом «напруженої та виснажливої боротьби», що пришвидшило реформування внутрішньої системи та відносин консолідованої вже на той момент шляхти. Вона рішуче прагнула розширення своїх вольностей, однак водночас намагалася більш реально імплементувати принцип юридичної рівності в межах свого стану та уніфікувати систему фактично різних правових статусів, що існували між рядовою шляхтою з одного боку та панами і князями з іншого²¹. Себто достатньо нестабільний та ситуативно призначуваний уряд судді чи їздока для вирішення земельних питань не просто не дозволяв упоратися з кількістю спорів, а й не задовольняв шляхту своєю невизначеністю та можливістю спекуляції. Намагання ліквідувати залишки правової нерівності між магнатами і шляхтою виступають ключовим поштовхом для реформи зокрема і судоустрою, оскільки саме «фіксація шляхетських осілостей», на заувагу Наталі Яковенко, – основна передумова шляхетських привілеїв, а це можливо лише через постійний інститут межового судочинства²². Постійний інститут не лише мав зменшити навантаження від судових спорів, але мусив втілити прагнення уніфікації процесу і звести вирішення земельних спорів до компетенції лише однієї інстанції. Зокрема, потреба у його створенні прослідковується Іваном Лаппо на основі аналізу актових книг, до яких раніше заносилися рішення межових спорів²³.

В результаті сеймових ухвал та прийняття II Литовського статуту (далі II ЛС) 1566 році, судова система ВКЛ отримала нову структуру, основу якої становила шляхетська судова система КП. Одним із її складових елементів був інститут підкоморія, який прийнято в історіографії ототожнювати з

²¹ Любавский. М. К. Очерк истории Литовско-Русского государства : до Люблинской унии включительно. – The Hague, 1966. – С. 258.

²² Яковенко Н.М. Підкоморські книги Правобережної України кінця XVI – першої половини XVII ст. – С. 9.

²³ Лаппо И.И. Подкоморский суд в Великом княжестве Литовском в конце XVI и начале XVII в. – С. 348.

окремим судом – підкоморським. Історик Даріус Вілімас зазначає, що включення артикулу про підкоморський суд відбулося в останній момент прийняття Статуту²⁴, що власне може пояснюватися не лише його місцем наприкінці розділу, але і нестандартною формою – з виділенням підартикулів, та розміром. Необхідно зазначити, що II ЛС став основним правовим документом на досліджуваних теренах упродовж тривалого часу, про що свідчить найбільша кількість збережених списків саме цього зводу та широке цитування у судових актах включно до судових реформ в Російській імперії наприкінці XVIII століття²⁵.

Реформа, яку відображав Статут, визначила новий адміністративно-судовий устрій – воєводство, яке поділялося на повіти – шляхетські округи. Власне повіт, який був судовою одиницею воєводства і не завжди збігався з поняттям територіального повіту визначав кількість гродських, земських та підкоморських урядів. У випадку Київського воєводства, яке було одноповітовим у судовому відношенні (у територіальному відношенні кількість повітів є дискусійною і варіюється від 3 до 9²⁶), встановлювалося по одному земському, гродському і підкоморському урядові, хоча, у Волинському воєводстві – виділялося три повіти, кожний з яких мав свій окремий набір урядів²⁷.

Шляхта Київського воєводства лише незначною мірою поступалася шляхті Волинського воєводства у своїх кількісних показниках, про що свідчать обрахунки, здійснені Наталею Яковенко. З іншого боку, аналізуючи орієнтовне співвідношення кількості землеволодінь у приватній власності, можна побачити, що у Київському воєводстві їх майже на третину менше,

²⁴ *Вилимас. Д.* Елита и повседневность земских судов Упитского повета в 1566–1588 гг. // Соціум: альманах соціальної історії. – Київ, 2005. – №. 5 – С. 42.

²⁵ *Паядайте-Васіляускене. Алдона-Владіслава.* Кириличні списки Другого Литовського Статуту: палеографія, хронологія, кодикологія. – Львів, 2004. – С. 5-6.

²⁶ *Крикун. М.Г.* Воєводства Правобережної України у XVI-XVIII століттях: Статті і матеріали. – Львів, 2012. – С. 68.

²⁷ *Старченко Н.П.* Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI – XVII століття). – С. 57.

ніж у Волинському, себто меншою є і їх густина²⁸. Варто зазначити, що обрахунки здійснені вже для першої половини XVII століття, однак вони досить точно дають можливість уявити тенденції у формуванні показників у попередні роки. Микола Крикун пояснює наявність лише одного судового повіту достатньо специфічним статусом Київського воєводства і воєводи, що у свою чергу впливало на політичну культуру шляхти та її активність, що знову ж таки свідчить про інтенсифікацію земельних відносин між нею²⁹.

Варто зауважити, що уряд підкоморія фігурує лише в останньому артикулі розділу, присвяченого судовій системі, і в порівнянні до інших судових урядів, прописаний значно скупіше. Це свідчить, схоже, про все ще невизначене місце уряду в цій системі і його зародковий, деякою мірою експериментальний характер. Фактично функції підкоморія в цьому ж розділі дублюються з функціями земського суду, який так само може виїжджати на «грунт» для вирішення тих самих майнових спорів, що, у свою чергу, ставить питання – в яких випадках справа потрапляла на розгляд підкоморія за скаргою до нього, а в яких – до земського суду. Враження про амбівалентність цього уряду підтверджується у IX розділі II ЛС «О правахъ земскихъ», в якому описується процедура розв'язання земельних суперечок. Там фігурує лише інститут земського судді та його помічників. З іншого боку, саме матеріали цього розділу можуть свідчити про певну еволюцію в питанні межового судочинства, яке окремим артикулом IV-го розділу також вводилося і в компетенцію підкоморського уряду. Цей факт дозволяє говорити не лише про невизначеність місця підкоморія в судовій системі, але й аналізувати причини запровадження цього інституту.

II Литовський статут уводить уряд підкоморія, земського урядника, який повинен бути «присяглый и осилый въ повѣтѣ томъ, которого мы Господаръ дамо», що означає, що він отримував уряд від великого князя, а після Люблінської унії – короля (розд. IV, арт. 70). Себто санкція монарха на

²⁸ Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. – Київ, 2008. – С. 228.

²⁹ Крикун. М.Г. Воєводства Правобережної України у XVI-XVIII століттях. – С. 69.

вирішення тієї чи іншої земельної суперечки тепер, на відміну від І ЛС, делегувалася постійному представнику на місцях. Уряд підкоморія шляхтич отримував від короля пожиттєво, тож лише він сам вирішував, чи справді буде тримати його до самої смерті. Зазвичай від нього відмовлялися лише у випадку, коли пропонувався привабливіший уряд³⁰.

Компетенція підкоморія за Статутом охоплювала «всякіє розниці земленые або граничные» та усталення їх за допомогою насипання «копців». Підкоморій обов'язково мав присягати на свій уряд, хоча і не вказується, перед ким. Варто зазначити, що у тексті присяги уряд називається «земський підкоморський», що означає належність його до певної судово-адміністративної одиниці. Статут також визначає, що підкоморій повинен вести судові книги, себто його рішення і розгляд справ «зъ усказаньемъ черезъ (нього) учиненымъ» мав би фіксуватися. Ця процедура полягала в укладанні протоколу, який вписувався до підкоморських книг, а випис видавався зацікавленим особам (розд. IV, арт. 70).

Підкоморій як постійний суддя отримує можливість видавати позови. Тепер вони мають подаватися відповідачеві не за 12 тижнів, як раніше, а за чотири. Відбувається посилення ролі документів – «листів правних» - в системі доведення, які тепер завжди передують згадці про свідків. Суд також передбачає обов'язкову участь сусідів у процесі розмежування. Варто зазначити, що у пов'язаному з підкоморієм артикулі не фіксується безпосередньо присяга. Лише вказується, що позивач у випадку, якщо «зъ обѣюхъ сторонъ вывода правного на письмѣ або тежъ и знаковъ граничныхъ явныхъ и слушныхъ не было», допускається до «доводу», що й означає складання присяги. Значно детальніше процесуальні моменти розмежування розписані у IX розділі Статуту, хоча вони в ключових питаннях дублюють І ЛС (кількість свідків, значення і здійснення присяги). Прикметно, що формально ці артикули стосуються не підкоморія, а земського суду, що

³⁰ *Ланно И.И.* Подкоморский суд в Великом княжестве Литовском в конце XVI и начале XVII в. // Журнал Министерства народного просвещения. – 1899. – ч. 324. – август. – С. 351.

засвідчує невизначеність місця підкоморія і його функцій в системі судочинства.

Відтермінування справи дозволялося лише у випадку хвороби однієї зі сторін, про яку потрібно було повідомити завчасно, а також перед початком розгляду справи, коли до неї дійде, шляхтич мав присягнути на підтвердження правдивості причини. Також дозволялося відкласти розмежування, якщо сторона «иншую справу передь инымъ врьдомъ мѣла», що має бути підтверджено виписом з суду (розд. IV, арт. 70).

Невизначений характер інституту пояснюється і тим фактом, що в значній кількості випадків санкція на діяльність підкоморія надається земським судом, адже саме туди подає скарги шляхта в разі порушення її права власності на нерухомість (розд. IV, арт. 70). Своім декретом земський суд в разі необхідності відправляв справу до підкоморія, який видавав позови до відповідача і призначав «рок» розмежування (розд. IV, арт. 70).

У II ЛС прописується і процедура апеляції, яка мала подаватися до великого князя. Той мав призначити комісарів, осілих у тому ж повіті. Вони разом з маршалком або каштеляном та підкоморієм, повторно виїхавши на ґрунт, здійснювали перегляд справи. Якщо ж спірне володіння знаходилося на межі двох повітів, то до суду мали залучатися підкоморіїв з кожного з повітів (розд. IV, арт. 70).

Статут також надає право підкоморію «ку помочи своей [...] обрати одного або тежъ и двоохъ коморниковъ, шляхтичовъ въ повѣтѣ осѣлыхъ людей годныхъ и статечныхъ». Коморник мав присягнути за текстом присяги підкоморія перед маршалком або каштеляном на земському уряді. Їх юрисдикція при розгляді конкретної справи визначається наданою і підписана підкоморієм «моцю»; фактично вона наділяла коморника тією самою владою, що й підкоморія (розд. IV, арт. 70).

В результаті реформи, як зазначає Наталя Старченко, фактично завершився процес оформлення шляхетства в правовому полі, було ліквідовано юридичну нерівномірність між різними групами в межах

привілейованого стану³¹. На підтвердження цієї тези варто проаналізувати становище підкоморія в урядницькій ієрархії воєводства: він займав третє місце у воєводстві, власне після воєводи і каштеляна³². Важливість цього уряду пояснюється природою земельних суперечок, що були певним екстремумом важливості, та необхідністю достатнього авторитету для створення альтернативи великокнязівському суду, що тепер де-факто реалізовувався шляхтою для шляхти, хоча вона і не вибирала свого підкоморія. Через надання уряду король наділяв шляхтича частиною свого королівського маєстату – влади, що значно змінювало статус шляхтича в корпорації³³. Престижність уряду пояснює і той факт, що зазвичай на нього номінувалися представники найбільш заможного шляхетства, князівської та магнатської верхівки³⁴. Хоча часто це могли бути шляхтичі середньої заможності³⁵. Високе становище в урядницькій ієрархії впливало на його значення на повітових сеймиках; в ухвалах або інструкціях послам підпис підкоморія був одним з перших. Підкоморії досить часто обиралися сеймовими послами³⁶.

Підкоморський суд займав досить особливе місце в новоутвореній системі шляхетського судочинства. З одного боку, він формував відносно відокремлену судову ланку від земського і гродського судів, а, з іншого – він не становив собою власне колегіальний інститут і мав дуже специфічні основи для функціонування. Так, Матвій Любавський називає його певним продовженням земського суду, пов'язаним із ним інституційною залежністю,

³¹ *Старченко Н.П.* Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI – XVII століття). – С. 60.

³² *Крикун М.Г.* Земські уряди на українських землях у XV-XVIII століттях / наук. ред.: М. Г. Крикун // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – 1994. – С. 70.

³³ *Старченко Н.П.* Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI – XVII століття). – С. 328.

³⁴ *Яковенко Н.М.* Підкоморські книги Правобережної України кінця XVI – першої половини XVII ст. – С. 15.

³⁵ *Лаппо И.И.* Подкоморский суд в Великом княжестве Литовском в конце XVI и начале XVII в. – С. 354.

³⁶ Там само. – С. 353.

хоча варто пам'ятати, що уряд підкоморія вагомий і авторитетніший в ієрархії воєводства порівняно з урядом земського судді³⁷.

Впровадження III ЛС у 1588 році відображало зміни у процесі межового судочинства – трансформацію засадничих принципів і розширення процесуальних норм. Хоча III ЛС постав як правовий кодекс виключно ВКЛ, і формально не мав діяти на території Київщини та Волині (відповідно до умов Люблінської унії)³⁸, однак закладені у ньому зміни відображають загальні для Речі Посполитої суспільні потреби та пов'язані з ними тенденції у трансформуванні судочинства.

У III ЛС інституту підкоморія присвячено окремий розділ, де, зокрема, зазначалося, що претендентів на уряд мала обирати шляхта, «яко обирають иньшихъ врядниковъ судовыхъ земскихъ»: шляхта мала запропонувати монарху 4 кандидати, які були попередньо обрані на сеймику, після чого король визначав з-поміж них того, хто отримував уряд. Призначення офіційно було пожиттєвим, однак прописувалася можливість для підкоморія отримати інший уряд, більш вагомий. Також було зафіксовано, що підкоморій має не лише вести актові книги, але й видавати виписи з них (розд. IX, арт. 2). У Статуті зауважувалося, що справи до підкоморія потрапляють «за отосланьемъ отъ суда земского або кгородского». Розширювалася також компетенція суду: підкоморій міг вирішувати невеликі матеріальні претензії, якщо такі виникли у результаті земельного спору. Видавши окремий лист з рішенням з цього питання, підкоморій мав надати «отворний лист» в суд, з якого йому надходила справа. Також змінюються і терміни, в які має відбутися суд – з 4 тижнів від позовів підкоморія до 6 (розд. IX, арт. 2). Детальніше регламентується процедура перенесення розгляду справи та вперше згадується особа «умоцваного» як такого, хто може представляти інтереси сторони, якщо вона не в змозі особисто

³⁷ Любавский. М. К. Очеркъ истории Литовско-Русскаго государства : до Люблинской унии включительно. – The Hague, 1966. – С. 263.

³⁸ Старченко Н.П. Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI – XVII століття). – С. 346.

з'явитися на суд (розд. IX, арт. 5). Впроваджується відповідальність підкоморія, який без попередження сторін не з'являвся у призначене місце для розгляду справи. Якщо така ситуація повторювалася тричі, то підкоморій втрачав свій уряд. Хоч варто зазначити, що процедура позбавлення уряду не прописана у Статуті (розд. IX, арт. 6). Традиційні причини для відтермінування розгляду справи, такі як хвороба чи зайнятість королівськими справами, доповнюються можливістю перенесення суду через природні умови – сніг, який заважав огляду граничних знаків (розд. IX, арт. 11).

Окремий артикул присвячений апеляційній процедурі на рішення підкоморія. «Отозва» повинна подаватися до «суду головного», який у свою чергу зобов'язувався призначити комісарів. А ті разом із підкоморієм та маршалком чи каштеляном (у випадку, якщо в повіті відсутні обидва інститути – то зі старостою) і двома шляхтичами, виїхавши на ґрунт, переглядали попереднє рішення по справі. Зазначається, що комісарські справи повинні були обов'язково бути вписаними до підкоморської судової книги, а також, за бажанням сторін, - до земської або гродської (розд. IX, арт. 7).

III ЛС також визначає чітку процедуру та розміри оплати, яка має здійснюватися на користь підкоморія сторонами спору. В артикулі прописано вартість таких послуг, як написання листів, записування справ до книг, надання виписів, насипання межі, та власне плата за роботу та проїзд підкоморія. Також зазначено, що підкоморські судові книги мають передаватися до земського суду після смерті підкоморія (розд. IX, арт. 9).

Приписи, що стосуються коморника, доповнюються вимогами до цієї кандидатури: з'являється обов'язкова вимога письменності. Заступати підкоморія коморник міг «только в речахъ малыхъ, не важныхъ, где бы шло о волоку кгрунъту аоо меньшь, маючы на то моць и владность такую, яко и самъ подкоморый». Прибуток коморника повинен бути таким самим, як і в підкоморія, а апеляція на його рішення мала подаватися так само до «суду

головного» (розд. IX, арт. 10). У випадках, в яких однією зі сторін конфлікту виступає підкоморій, суддями мали бути два урядники земського або ж городського суду, в залежності від того, від якого саме суду надійшла справа на підкоморський суд (розд. IX, арт. 11). Зазначається також, що якщо однією зі сторін є земський урядник, який має землеволодіння у тому самому повіті, то суд здійснюється підкоморієм, як і в будь-якому іншому випадку. Єдиною умовою було, що урядник не може ставити своїм свідком того, хто знаходиться в його підпорядкуванні (розд. IX, арт. 17).

Удвічі зменшується кількість свідків, яких мала надати сторона на суд підкоморія – з 18 до 9, а до присяги допускалися лише 3, тоді як за попереднім статутом їх мало бути 6 (розд. IX, арт. 15).

Отже, завдяки аналізу Литовських Статутів вдається пунктирно визначити, як оформлювався інститут підкоморія у правових приписах, яким чином еволюціонувала правова база для здійснення межового судочинства. Враховуючи амбівалентність та суперечливість правових приписів, видається необхідним перш за все проаналізувати такі питання, як місце та роль підкоморського суду в шляхетській системі судочинства, співвідношення між способами доведення, які в ньому застосовувалися, та окремі елементи процесу, які були нерегламентовані.

Розділ II. Судовий процес

2.1. Експозиція компетенції

В історіографії, присвяченій підкоморському судочинству, яка представлена загалом лише розвідками Івана Лаппо, Івана Глебова та Наталі Яковенко, превалує прагнення інституалізувати це явище і лишити його в межах визначеної Литовськими Статутами парадигми. Вона полягає у тому, що підкоморський суд – це складова частина шляхетської системи судочинства, функціонування якої ригористично визначається правовими нормами. Так, характеризуючи шляхи, якими справи потрапляли до підкоморія, дослідники повторюють приписи Литовського Статуту, що вони передавалися на межовий процес із земського суду (II ЛС, розд. 4, арт.70). Наявність справ, які були відіслані з гродського суду або ж Трибуналу, лише фіксується, однак не пояснюється. А проте, як видається, саме точне визначення, звідки і в яких випадках справа потрапляє до підкоморського суду, себто хто ініціює його роботу, дозволить зрозуміти, чому виникає потреба у цьому інституті і чи може він власне називатися «судом», виходячи зі специфіки вирішення межових спорів. Тут варто зазначити, що прослідкувати абсолютно точний шлях конкретної суперечки можливо лише через дослідження відповідних гродських та земських судових книг, що є перспективою цього дослідження. Анджей Закшевський зазначає, що декрети підкоморського суду досить часто могли потрапляти до книг земських і гродських судів³⁹. Врешті, навіть записи підкоморських книг дають можливість проаналізувати «шлях» справи до підкоморського суду.

Зауважу, що за класифікацією, запропонованою Наталею Яковенко, всі акти, які містяться в київській підкоморській книзі, можна поділити на 4 типи записів: 1) судово-межові акти; 2) фіксаційно-межові акти; 3) допоміжно-

³⁹ *Zakrzewski Andrzej B. Wielkie Księstwo Litewskie (XVI-XVIII w.). Prawo – ustroj – społeczeństwo. – Warszawa, 2013. – S. 187.*

процесуальні акти; 4) застережні акти⁴⁰. І хоча Луцька підкоморська книга, безперечно, має свої особливості в укладанні, однак усі її акти також цілком надаються для запропонованої класифікації. Зазвичай інформація про виникнення спору і його фіксацію міститься у «справах» або ж «декретах» (ця назва превалює в заголовках Луцької підкоморської книги) одразу після вступного протоколу – в арензі, однак деталізується у позові, скарзі, оповіданнях сторін, листі підкоморія до коморника тощо.

Лише певна кількість записів київської та луцької підкоморських книг за урядування підкоморіїв Щасного Харленського і Яна Харленського пов'язана з попереднім процесом вирішення суперечок і містить вказівку, яким чином ця справа потрапила в підкоморський суд. Тож звернімо увагу на цю інформацію. Уже перший запис київської актової книги про розмежування між Андрієм Сингуром та Семеном Прежовським дозволяє простежити, який шлях ці сторони пройшли у намаганні вирішити свою межову суперечку. З позову підкоморія, наданого Семенові Прежовському, дізнаємося, що справа попередньо двічі розглядалася коморником, хоча й однозначно не фіксується, яким чином вона до нього потрапила. Однак можемо припустити, що за прямою скаргою Андрія Сингура, першопочаткової сторони «поводової», зацікавленої у розмежуванні маєтка, адже його ґрунт був «заеденым» Семеном Прежовським, тобто захоплений супротивником. Однак із позову ясно, що сторони були незадоволені рішенням коморника, про що вони повідомили підкоморія: «которая тая справа перед мене [...] через вас обоюх сторон [...] была принесена». Підкоморій визнав, що рішення коморника не відповідало Статуту, адже позивач не навів жодних доказів на доведення, що той ґрунт саме його, а лише присягнув разом із сином. Нагадаю, що згідно зі статутним приписом присяга призначалася саме тій стороні, яка мала ґрунтовніші докази. До того ж таку присягу мала виконувати не лише сторона процесу, а й свідки при ній

⁴⁰ Яковенко Н.М. Підкоморські книги Правобережної України кінця XVI – першої половини XVII ст. – С. 24.

у кількості шести осіб. Саме тому коморник відправив справу на повторний розгляд, однак до того ж коморника. А той при повторному виїзді на ґрунт не змінив свого рішення, тож підкоморій, не беручи цю справу на свою відповідальність, відправив її на «узнане его королевской мл., пана нашого милостивого». Король, своєю чергою, наказав підкоморію особисто вирішити цей спір⁴¹.

Ще яскравіший приклад прямого звертання до підкоморського уряду зустрічаємо у луцькій книзі – у справі про розмежування між Несвіцькими і воеводою вітебським Миколаєм Сопегою. Зазначалося, що саме підкоморій попередньо займався поділом маєтку та розписав його на окремі частини, а потім передав справу коморнику⁴². У спорі Холоневських з Михайлом Мишкою Варковським теж зустрічаємо інформацію, що виділенням частини в межах однієї маєтності займався підкоморій⁴³. Себто, можемо припустити, що у випадках, коли необхідне розмежування між учасниками однієї маєтності сторони одразу зверталися до підкоморія.

В іншій справі, яка зустрічається в київській підкоморській книзі під датою 24 липня 1595 року, фіксується, що Мелех Баранович звернувся до підкоморія зі скаргою на панів Трипольських на основі декрету Трибуналу від 10 травня 1595 року. Лист підкоморія до коморника, в якому він уповноважує його на ведення цієї справи, був написаний під час трибунальських засідань 7 липня, себто, цілком можливо, що звернення до підкоморія фактично могло відбутися одразу після рішення Трибуналу, який початково розглядав спірну справу з приводу нерухомості, а потому відправив сторони до підкоморія для розмежування спірних ґрунтів⁴⁴.

Справа князя Кирика Ружинського з Матвієм Немиричем від 1595 року «приточилася» перед підкоморієм так само через декрет Трибуналу, до якого

⁴¹ Книга Київського підкоморського суду (1564-1644) / Підг. Боряк Г.В., Гирич Т.Ю. та ін – Київ, 1991. – С. 57-58 (№ 1).

⁴² ЦДІАК. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 162.

⁴³ Там само. – Арк. 165зв.

⁴⁴ Книга Київського підкоморського суду (1564-1644). – С. 61 (№ 2).

апелював князь з приводу двох декретів земського суду⁴⁵. Однак під час розгляду справи у Трибуналі сторони заявили про готовність поладити суперечки через домовленості, що було зафіксовано у відповідному записі. Отож справа набрала форми полюбовного погодження, а «виведення» підкоморія покладалося на одну зі сторін, в даному випадку – на князя Ружинського. Обов'язок виводити підкоморія зазвичай був пов'язаний і із обов'язком розрахунку цією особою з підкоморієм. З єднального листа, вписаного до справи, бачимо, що сторони «за винайденем их мл. пнов приятел нших з року того теперешнего трибуналского [...] угоду mezi собою учинили». Лист був укладений 1 серпня 1592 року, однак фактично не було визначено конкретного терміну виконання угоди. Оскільки у цій справі підкоморій був «выведенный» через князя Ружинського і приїхав на місце вирішення справи з його приятелями, аби розглянути справи «водлуг запису mezi их мл. даного»⁴⁶. Таким чином підкоморій виступає у цій справі радше як один із полюбовних суддів (спільний для обох сторін), арбітр, а не урядник, оскільки його участь – результат домовленостей сторін. Позаяк спір між князем Ружинським і Немиричем не вдалося владнати, то подальший розбір цієї справи зустрічаємо у записі від 1598 року, в якому Немирич подає скаргу на підставі нового трибунальського декрету і попередньо укладеного у 1592 році єднального листа, який фігурував і при першій згадці цієї справи⁴⁷. Підкоморій так само розбирає цю справу радше як арбітр, оскільки від кожної сторони був виведений приятель.

На підставі декрету Трибуналу потрапляє до підкоморія і справа про спадок між Григорієм Сокором і Ганною Воронянкою з одного боку та Олександром Вороничем і Овдотією Оличанською, з іншого. Текст позову фіксує, що спір за спадкові володіння попередньо розглядався у земському суді – «вели право [...] передь судомъ земьскимъ Киевьскимъ», на якому сторона «отпорная» намагалася відтермінувати розгляд справи через

⁴⁵ Книга Київського підкоморського суду (1564-1644). – С. 70 (№ 3).

⁴⁶ Там само. – С. 68-69 (№ 3).

⁴⁷ Там само. – С. 98(№ 8).

протиріччя у маєткових актах. Однак земський суд став на бік сторони «поводової» і наказав поступитися власністю, на що «отпорная» сторона апелювала до Трибуналу. Трибунал підтвердив рішення земського суду, однак «припатрившиися старому делу, межі продками [...] учиненому», себто спираючися на попередні рішення у цій справі, а також через «добровольное позволение вас, обудвух сторонъ: которое записом урядовне ствердили вместе», наказав визначити межі з урахуванням попередніх і відіслав сторони до підкоморія⁴⁸.

Таким чином, і у цьому випадку справа потрапляє до підкоморія за рішенням Трибуналу задля проведення фактичного розмежування між сторонами на місці. Однак у підсумку сторони «з розсудку подкоморского кончити не хотели» і перенесли вирішення своїх суперечок «на померкованье угоди приятельской»⁴⁹.

У Луцькій підкоморській книзі домінують також справи, які потрапили до підкоморія від Трибуналу, як сажімо, підкоморський декрет про розмежування між власниками маєтку Порванців⁵⁰. Переважна більшість справ, пов'язаних із власністю князя Костянтина Острозького, так само потрапляють на розгляд підкоморія за відісланням з Трибуналу, наприклад, у справі про розмежуванні князя з панами Букоємськими⁵¹. Фіксуємо це і у випадку розмежування маєтності луцької капітули, від імені якої виступає ксьондз Андрій Луневський, з князем Костянтином Острозьким⁵². Необхідно зазначити, що у луцькій підкоморській книзі, на відміну від київської, у випадках, коли вказується, що справа потрапила до підкоморія за трибунальським декретом, не завжди фіксується, чи були попередньо здійснені сторонами конфлікту намагання вирішити суперечку у гродському чи земському суді. Такі акти зазвичай мають назву «апеляція» і не містять додаткової інформації, яку, наприклад, знаходимо у справі розмежування між

⁴⁸ Книга Київського підкоморського суду (1564-1644). – С. 101-102 (№ 9).

⁴⁹ Там само. – С. 103-104 (№ 9).

⁵⁰ ЦДІАК. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 179-180.

⁵¹ Там само. – Арк. 169-171.

⁵² Там само. – Арк. 66зв.-68зв.

Андрієм Загоровським та князем Янушем Збараським. Збараські наполягали, що для визначення місця для фундування юрисдикції підкоморія справа має надійти від земського або трибунальського суду, себто підкоморій не може визначити місце сам. Тож ця деталь дає підстави припускати, що в уявленнях шляхти ініціювання справи у підкоморському суді мало відбуватися за сприяння іншої інстанції⁵³. Характерно, що більшість записів в обох підкоморських книгах стосуються тих справ, що надійшли за трибунальським декретом, однак у луцькій книзі ці справи розглядалися виключно за участю підкоморія, на відміну від київської, де зустрічаємо одиничні випадки, коли на справу за відісланням від Трибуналу виїжджає підкоморій. Саме це пояснює логіку створення підкоморських книг, до яких вносилися найважливіші справи, адже відомо і про факти існування окремих коморницьких книг з менш важливими справами.

У деяких справах фіксуються згадки про попередній розгляд суперечки на рівні гродського суду. Це зазначається в акті, яким коморник відкладає розгляд суперечки між панами Трипольськими та Павлом Монвидом Дорогостайським (акт діляції)⁵⁴. Очевидно, що справа набрала вигляду полюбовного суду, оскільки участь уряду підкоморія (в даному випадку коморника) відбулася «ведле интерцезы их милости межи собою маючое», тобто підкоморій/коморник мав бути запрошений як один із учасників, хоч і принципово для сторін важливий, спірного розмежування. Зазначається, що коморник мусив «моцю уряду [...] тот рокъ преложоньи их [...] через листи [...] упевнил (-ти)»⁵⁵. Повторно до справи дійшло вже за скаргою Дорогостайського, поданої до підкоморія на основі того самого єднального листа між сторонами. Під час розгляду ним доказів сторін відповідач заявив про апеляцію до Трибуналу, що призупинило процес вирішення суперечки⁵⁶. Далі цей самий спір знову фігурує за скаргою Дорогостайського, який

⁵³ ЦДІАК. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 159.

⁵⁴ Книга Київського підкоморського суду (1564-1644). – С. 107 (№ 12).

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Там само. – С. 110-111 (№ 15).

керується «моцю декрету суду головного трибуналского Любельского», виданого йому як «поводу»⁵⁷. Далі цей самий спір знову фігурує за скаргою Дорогостайського, який керується «моцю декрету суду головного трибуналского Любельского», виданого йому як «поводу»⁵⁸.

Частина справ надходила до підкоморія від земського суду, як це і передбачалося правовими приписами. Адам Монюшко зазначає, що в КП на початку вже XVII століття намагалися здійснити реформу підкоморського суду через ліквідацію правила про обов'язкову реєстрацію скарги та «отосланье» саме з суду земського, що дозволило значно б скоротити процедуру і розвантажити земські канцелярії⁵⁹. Однак у записі київської книги щодо суперечки панів Корчевських з Бражинськими, коморник виїжджає на розгляд справи не лише згідно з декретом земського суду, а й за єднальним листом між сторонами⁶⁰. Справді, Кузьма Ласко попередньо звертався до земського суду, прагнучи отримати частину маєтності від своїх родичів, таким чином піднімаючи питання належності ґрунтів, а не їх розмежування. Однак усі сторони на суді, «постановившись доброволне, на суд подокоморский одозвали». Тож саме самі сторони вирішують передати справу до підкоморія, що й оформлялося відповідним єднальним листом. А водночас це рішення, схоже, оформлялося і декретом земського суду. На основі цього земського декрету Кузьма Ласко і звертається до підкоморія⁶¹. Так само у земському суді попередньо фіксувалася справа між братами Дідовичами-Трипольськими: один із братів звертається зі скаргою до уряду підкоморія на основі декрету земського суду⁶². Гарасим Сурин через «покошеньє сеножатеи своих» підданими княгині Вишневецької та княгині Капустянки теж передає справу на суд підкоморський за декретом земського

⁵⁷ Книга Київського підкоморського суду (1564-1644). – С. 125-126 (№17).

⁵⁸ Там само. – С. 121 (№17).

⁵⁹ *Moniuszko Adam*. Mazowieckie sądy ziemskie (1588–1648). Organizacja – funkcjonowanie – postępowanie. – Warszawa, 2013. – S. 25.

⁶⁰ Книга Київського підкоморського суду (1564-1644). – С. 92 (№ 7).

⁶¹ Там само. – С. 122-123 (№ 16).

⁶² Там само. – С. 164 (№ 19).

суду, до якого попередньо позивав. Водночас сторона «отпорная» апелювала на рішення земського суду передати цю справу підкоморію у Трибуналі. Утім, Трибунал ствердив декрет земського суду⁶³. На прикладі записів луцької підкоморської книги так само зустрічаємося із достатньо частим відісланням справ від земського суду: у випадку суперечки між Семеном Козинським та Олехном Путошинським,⁶⁴ апеляції Андрія Луневського⁶⁵ тощо.

Окремої уваги заслуговує процес взаємодії сторін із підкоморієм на початковому моменті ініціювання справи у підкоморському суді. Сторона «поводовая» мусила звернутися до підкоморія зі скаргою, яка спиралася на декрет іншої судової інстанції – Трибуналу чи земського, рідше – гродського, судів, або ж рішення сторін про досягнення порозуміння через полюбовне погодження, що оформлялося певним листом (інтерцизою, єднальним листом, «розписом» року). Зазвичай в останньому випадку одна зі сторін брала на себе зобов'язання вивести підкоморія, як це було у справі з князем Ружинським і Матвієм Немиричем⁶⁶. Декрети інших інстанцій або ж єднальні листи могли містити згадку про терміни для вирішення конфлікту підкоморієм, однак не завжди. Справу ініціював позов, що видавався від імені підкоморія, який мав бути вручений відповідачеві за 4 тижні до призначеної дати розгляду. Тож напевно не можна сказати, чи у випадку відіслання справи до підкоморія призначалася якась дата вирішення справи, а чи це цілком покладалося на позивача. Схоже, що ініціатива цілком перебувала в руках зацікавленої сторони, яка почувалася скривдженою. На жаль, зазвичай не можна дослідити, яким же був інтервал між декретом суду, що їм справа відправлялася до підкоморського суду, і самим підкоморським процесом, адже дати попередніх судових рішень у підкоморських ухвалах не фіксуються. У прикладах зі справою Ружинського-Немирича бачимо, що цей

⁶³ Книга Київського підкоморського суду (1564-1644). – С. 166 (№ 22).

⁶⁴ ЦДІАК. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 19зв.-20зв.

⁶⁵ Там само. – Арк. 198.

⁶⁶ Книга Київського підкоморського суду (1564-1644). – С. 71 (№ 3).

термін розтягнувся на три роки⁶⁷, тоді як у випадку конфлікту Корчевських-Бражинських справа потрапила до підкоморія в той же рік, коли була розглянута земським судом⁶⁸.

Саме тому, очевидно, дослідження функціонування підкоморського суду варто поєднувати із пошуками відповідних записів у земських та гродських книгах, що суттєво розширило б наші уявлення про перебіг земельних конфліктів та спроби їх полагодження. Так, наприклад у володимирський гродській книзі неодноразово фіксуються факти укладання «розписів» або ж інтерциз⁶⁹. Також там зустрічається зізнання возного про факт невдалого приятельського полагодження справи, як у випадку панів Курцевичів і пана Козеки⁷⁰. Маємо і запис єднального листа у полагожденні межі між Андрієм Фірлеєм та Василем Малинським та власне перебіг суперечки та контраверсії сторін через невіїзд однієї із них на ґрунт⁷¹.

Якщо спробувати пояснити, чому ж справи, які розглядалися підкоморієм, спочатку потрапляли до земських судів, то необхідно пам'ятати, що питання власності здебільшого визначається компетенцією саме земського суду, і лише потому вирішується питання встановлення меж цієї власності, яке перебуває в компетенції підкоморія. Принципово компетенція підкоморія полягала саме у проведенні акту розмежування, тоді як необхідність цього розмежування і питання власності вирішував земський суд⁷². Іншими словами, шляхтич доводить в першу чергу, що він власник тієї чи іншої землі, а вже суд визначає доцільність перегляду або удосконалення межі. Вартий зауваги і той факт, що в межах П ЛС не зовсім чітко розмежовується компетенція підкоморського і земського судів.

⁶⁷ Книга Київського підкоморського суду (1564-1644). – С. 71 (№ 3).

⁶⁸ Там само. – С. 92 (№ 7).

⁶⁹ ЦДІАК. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 459, 332 зв.-335 зв.

⁷⁰ Там само. – Арк. 376-377.

⁷¹ Там само. – Арк. 259-274

⁷² Яковенко Н.М. Підкоморські книги Правобережної України кінця XVI – першої половини XVII ст. – С. 24.

Враховуючи, що підкоморський суд не мав усталеного місця перебування і збирався лише в разі необхідності вирішити конкретну справу, зрозуміло, чому скарги на невдалі спроби провести розмежування знаходимо саме в гродських книгах. До гродських книг такі записи також могли потрапляти на основі артикулу 69, розділу 4 II Литовського статуту про «гвалтовное выбитье спокойного держанья», тобто про захоплення чужої нерухомості, а також справи про наїзди, до яких інколи потрапляли і справи про наїзд на нерухомість та грабежі, які були віднесені до компетенції гродського суду конституцією 1578 року. Фактично, будь-яке зазіхання на право власності шляхтича могло би трактуватися в межах цього припису, який регулює компетенцію саме гродського суду; особливо якщо це «вибиття» супроводжується ще й певними агресивними заходами⁷³. Тож, схоже, саме тому збільшується кількість справ, що надходили до підкоморія від гродського суду, а в III ЛС це фіксується у відповідному артикулі. Тобто ця обставина пов'язана з розширенням компетенції гродського суду.

Отже, бачимо, що у більшості випадків, за поодинокими винятками, до підкоморія не звертаються без декрету іншого суду або ж Трибуналу. Показовим для розуміння цієї логіки такої механіки є випадок зі справи Стрибиля та панів Корчевських-Бражинських, де Стрибель, заявляючи про свою відмову стати на суд підкоморія, аргументує свій вчинок таким чином: «Панове Корчевские жадное кривды от мене не мают, бо где би кривду якую собе от мене мели, теде в том водлуг права заховат бы се мели, и ото первей до суду належного позвали»⁷⁴. Це свідчить про те, що справи до підкоморського суду потрапляють лише в результаті конфлікту, кривди, а ображена сторона мусила зафіксувати цей факт у вигляді скарги та звертання за «справедливістю» до земського або гродського суду, від якого справа вже і потрапляла до підкоморія.

⁷³ *Старченко Н.П.* Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI – XVII століття). – С. 329.

⁷⁴ Книга Київського підкоморського суду (1564-1644). – С. 92 (№ 7).

Утім, і самі сторони, що мали конфлікт через межі маєтностей, однак не хотіли ескалації ворожості, могли самостійно звернутися до підкоморія з проханням про участь у розмежуванні, щоправда, у цьому випадку переважно як суперарбітра, а не одноосібного судді. Такий варіант міг бути, як уже зауважувалося, для конфліктуючих сторін прийнятнішим і у випадку відіслання справи до підкоморія з іншої судової інстанції. Досягнення «скутечного» або ж «завитого» розмежування і полагодження суперечки між сторонами видається можливим лише через компроміс, що унеможливить необхідність знову звертатися до іншого суду. Таким чином, це наштовхує на тезу, що підкоморій частіше виступає радше не як суддя, а як арбітр між сторонами навіть у випадках, коли він виконує обов'язки одноосібного судді. Також зустрічаються випадки, коли сторони взагалі не вдаються до послуг підкоморія, а хочуть розділити межі по-сусідському, через що звертаються до приятелів. В таких випадках, результат розмежування взагалі вносився до підкоморських книг. Так, у справі каштеляна Михайла Мишки Варковоського та князя Костянтина Острозького за укладеним між сторонами компромісом сторони повинні були вивести приятелів, які й мали вчини розмежування. В умовах компромісу зауважувалося, що результат полагодження суперечки і встановлення меж між маєтками мав бути визнаний на земському або гродському уряді⁷⁵. Через звернення сторін до Трибуналу справа була направлена на вирішення підкоморія, який мав бути виведений князем Острозьким⁷⁶.

2.2. Актори: «приятелі» vs «люди добрі»

Важливим для розуміння суті підкоморського суду є визначення та характеристика груп «акторів», які могли бути присутні під час провадження справи. Однією з найпоширеніших категорій, які фіксуються в актах, були так звані «приятелі». Необхідно зазначити, що дане слово фігурує в різних

⁷⁵ ЦДІАК. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 193.

⁷⁶ Там само. – Арк. 193зв.

значеннях, тож потребує уважнішого аналізу саме контекст, в якому виступали ці «приятелі» в тій чи іншій справі. Найочевидніше його уживання саме на означення солідарних стосунків між шляхтичами. Жоден процес не обходився без приятелів, які асистували сторонам, або навіть і підкоморію. Вони могли мати різні функції, зокрема представницьку, як живе втілення символічного капіталу шляхтича, а їх присутність фактично була підтримкою сторони. Вага шляхтича в спільноті значною мірою визначалася в залежності від того, скільки осіб готові були його підтримати в різних життєвих ситуаціях⁷⁷. Тож перед початком процесу сторона зазвичай зверталася до родичів і знайомих із проханням про підтримку або ж асистування. Багатші особи могли навіть купувати собі почт, виїжджаючи до суду, на сеймик чи сейм⁷⁸. Інші функції приятелів виявлялися у наданні допомоги стороні в якості умоцованих та приятелів-суддів. У досліджуваній період група адвокатів як професіоналів у Волинському та Київському воєводствах перебувала в стадії формування⁷⁹. Тож на означення осіб, що виконували адвокатські функції, найчастіше уживалися слова «умоцований приятель мій», і значно рідше – «пленіпотент» чи «прокуратор»⁸⁰. Умоцовані були невід'ємною частиною судового процесу не лише у гродських і земських судах, а й у підкоморських. Так, у справі за скаргою пана Прежовського проти пана Сингура «приятелем» названо Івана Підгайського, якому позивач «дал моц зуполную ку праву», себто в даному випадку «приятель» виступає як адвокат, який представляє позивача і відстоює його інтереси в конкретній справі, хоча Прежовський також фігурує як учасник цього конкретного

⁷⁷ Старченко Н. Звинувачення дружин у вбивстві чоловіків: жіноча жорстокість, чоловічі фобії чи матеріальний розрахунок родичів (Волинь останньої третини XVI ст. – першої половини XVII ст.) / Н. Старченко // Соціум. Альманах соціальної історії. - 2017. - Вип. 13-14. - С. 94.

⁷⁸ Тесленко І. Клієнтела кн. Василя-Костянтина Острозького // Острозька академія XVI—XVII ст. – 2-е видання, виправлене і доповнене. – Острог, 2011. – С. 146.

⁷⁹ Старченко Н.П. Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI – XVII століття). – С. 340.

⁸⁰ Старченко Н. Умоцовані - прокуратори - приятелі. Хто вони? (становлення інституту адвокатури на Волині в кінці XVI ст.) / Старченко Наталя // Соціум. – 2002. – 1. – С. 112.

розгляду⁸¹. Адвокати зазвичай могли братися не тільки тоді, коли сторона не могла стати особисто, але і за її присутності, адже процес вимагав певних знань про процедури, право і прийнятну судову риторику. Тож до послуг «умоценого» зверталися тому, що вони краще орієнтувалися в тонкощах судового процесу, а також у випадку, коли контрагент не міг особисто стати на початку розгляду своєї справи і долучався пізніше. Адвоката запрошували й тоді, коли були зацікавлені у якнайскорішому провадженні розмежування, але з якихось причин не могли бути на процесі. «Моц» надавалася як через лист, так і усно самою стороною на початкових етапах процесу.

У справі Прежовського з Сингуром виопуклюється ще одна важлива функція приятелів, які асистували сторонам під час процесу. У складних ситуаціях вони могли втрутитися і спонукати сторони до перенесення справи на приятельський суд. Так у вказаній справі «приятелі» з'являються у той момент, коли були «виведені» свідки для складання присяги. Як зазначалося в справі, «тут же zarazом их мл. панове приятеле, которые на тот час з обудвох сторон выведены были, [...] вложившиса в то до обеюх сторон: абы их мл. без образы сумнена зь собою ся о тот кгрунт [...] погодили: померковоли кгрунты успокоили»⁸². В даному випадку «приятелі» – це особи, яких кожна зі сторін запрошувала на розмежування і які могли спонукати сторони змінити форму вирішення спору⁸³. Пан Сингур ще до згадки про приятелів зазначає, що поступиться спірним ґрунтом у випадку, якщо пан Прежовський поставить свідків і присягне. Цікаво, що в цій справі, як і в деяких інших, всі присутні на процесі розмежування ґрунтів шляхтичі перераховані разом як особи, «з обудвох сторон выведены». Тобто їх не ділять на окремі «фракції», що допомагають тій чи тій стороні, вони – та масовка, яка має втрутитися в складній ситуації задля «спільного добра». Статус цих осіб та їхнє походження (князь Ружинський, брацлавський

⁸¹ Книга Київського підкоморського суду (1564-1644). – С. 57-58 (№ 1).

⁸² Там само. – С. 59 (№ 1).

⁸³ *Старченко Н.П.* Про ефективність судочинства на Волині (на прикладі роботи Луцького городського суду 1598 і 1600 рр.) / Старченко Н.П. // Український історичний журнал. – 2011. – № 5. – С. 26.

хорунжий Дешковський, підстароста житомирський Каменський та інші) свідчать про обов'язок підтримання рівноваги в спільноті, який лежав на урядниках і еліті регіону⁸⁴.

Однак необхідно зауважити, що саме сторони процесу мали визначитися, яку форму прийме розмежування, чи максимально наближену до офіційного судового процесу, чи «єднального обичаю».

Варіант приятельського суду, де серед виведених сторонами приятелів-суддів був і підкоморій, демонструє приклад справи кн. Ружинського з Матвієм Немиричем. Отже, сторони у Любліні на Трибуналі, куди справа потрапила за апеляцією, уклали єднальний лист, за умовами якого кожна зі сторін мала поставити на суд по приятелю. Кількість приятелів-суддів зазвичай обумовлювалася, а інколи навіть вказувалися їхні імена в актах про майбутнє приятельське єднання. Якщо у цих випадках передбачалася участь підкоморія, то вказувалося, на якій зі сторін лежить обов'язок його виводити. Саме ця обставина фіксується у єднальному листі, яким обмінялися сторони у зазначеній справі: підкоморія мав виводити князь Ружинський («будучи я виведений через его мл. князя»), а також кожна зі сторін мала надати йому судьями по одному приятелю («и по одному приятелю каждый з стороны свое до его мл. подкоморого под страченем речи высадить»). Від князя Ружинського – це був підвоєвода київський Ян Аксак, а від Матвія Немирича – його батько київський земський суддя Єсиф Немирич⁸⁵. У цій справі підкоморій очевидно виступав як суперарбітр, хоча і виводився князем Ружинським. Справа, однак, так і не була вирішена, тож сторони спробували поладити суперечки ще раз з іншим набором приятелів. Прикметно, що в інтерцизі, якою сторони підтверджували своє рішення таки провести розмежування через приятельський суд, зазначалося: приятелі і підкоморій мають «зупольную моць [...] тую справу такъ правомъ,

⁸⁴ Книга Київського підкоморського суду (1564-1644). – С. 59 (№ 1).

⁸⁵ Там само. – С. 69-70 (№ 3).

яко и вьгодою межи ихъ милостю конъчити»⁸⁶. Що ж розумілося під цією заувагою? Приятельський суд був переважно компромісною формою вирішення суперечки, де судді намагалися врахувати інтереси обох сторін, зокрема так, щоб максимально зберегти «обличчя» сторін, не зашкодити їхній честі. Цікаво, що цей позасудовий варіант, як засвідчує текст інтерцизи, міг відбуватися у двох формах – «правом» і «вгодою». А це означало, що приятельське погодження могло набувати форми правового провадження за прикладом офіційного судочинства, а могло мати довільну форму. Очевидно, що могли відрізнялися і кінцеві наслідки, де у першому варіанті, напевно, ухвалювався декрет на користь однієї зі сторін, а в іншому – остаточною метою мало бути замирення конфліктуючих сторін. Рівень важливості справи міг визначати і особу арбітра, себто чи приятельський суд виїжджав сам підкоморій, а чи його урядник. Репрезентативним прикладом є справа Андрія Луневського з воєводою князем Острозьким. «За обопольною згодою» сторін на розмежування був відправлений підкоморський писар Микола Чарнецький⁸⁷.

Іншою категорією присутніх, яка фікується у справах, були «люди добрі» при підкоморію, коморнику або ж возному. У справі Баранова з панами Трипольськими, зазначається, що разом із коморником були «люди добрые, шляхта обователе земли Киевское»⁸⁸. У цій справі про них ще раз згадають в той момент, коли панів Трипольських допустять до присяги, яку вони складатимуть перед коморником, Бараном та, власне, «людьми добрими». Можна припустити, що підкоморій теж не з'являвся на розгляд справи сам, а з ним прибували «люди добрі», підкоморські приятелі. Обов'язкова присутність «людей добрих» при возному обумовлювалася статутовою нормою; вони додатково стверджували здійснення акту, і, як указувалося в артикулі, мали в разі наглої смерті возного засвідчити факт його дій. Тож участь «людей добрих» на процесі розмежування і зазначення

⁸⁶ Книга Київського підкоморського суду (1564-1644). – С. 100 (№ 8).

⁸⁷ ЦДІАК. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 763в.

⁸⁸ Книга Київського підкоморського суду (1564-1644). – С. 61 (№ 2).

цього факту у текстах декретів, як видається, була потрібна з метою підсилення легітимації рішення чи факту присяги, який таким чином виконувався не лише перед уповноваженим урядником, але і перед представниками шляхетського загалу. «Пани-шляхта» та «люди зацны» з'являються і у справі Ружинського з Немиричем; вони разом із підкоморієм, возними, коморником засвідчують факт того, що Матвій Немирич припинив свою участь у полагодженні суперечки і від'їхав геть⁸⁹. У записі повторного розгляду цієї справи згадуються серед присутніх не лише приятелі, які виводилися з обох сторін, а й «ихъ милость панове шляхта, обывателе воеводства Киевского». Далі подається список цих осіб⁹⁰. Аналогічний запис із переліком шляхти Київського воеводства, яка не мала формального стосунку до розгляду справи, зустрічається і у коморницькій справі від 26 жовтня 1600 року. При оголошенні свого декрету коморник зазначає, що він приймає рішення «посполу зъ их млсти пны обывательми, при мне на тот час будущими»⁹¹. У фрагменті підкоморської справи власників Ласківського маєтку перерахування «зацных» людей відбувається одразу після фіксації присутності підкоморія, і коморника⁹². У справі кустоша луцького Андрія Луневського з князем Костянтином Острозьким також фіксуємо участь «шляхты – людей добрых»⁹³.

Промовистий випадок фіксується у Київській підкоморській книзі від 4 листопада 1598 року, коли справа за ініціативою сторін вже після «фундації» влади підкоморія була перенесена на приятельське «єднання». Зазначалося, що сторони «черезъ приятель своихъ и людей зацных [...] перед мене [підкоморія] очевисто ставши», вирішили спір полюбовно, оскільки згідно з правом і рішенням підкоморія цього робити не хотіли. Важливо, що «приятелі» і «люди зацні» в даному випадку виступають як два важливі компоненти – близькі до сторін особи і дальші члени спільноти, які

⁸⁹ Книга Київського підкоморського суду (1564-1644). – С. 83 (№ 3).

⁹⁰ Там само. – С. 96 (№ 8).

⁹¹ Там само. – С. 171 (№ 22).

⁹² Там само. – С. 172 (№ 23).

⁹³ ЦДАК. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 76зв.

забезпечували публічність процедури, легітимізували її як представники ширшого загалу⁹⁴.

Можливість появи підкоморія в межевому процесі в двох іпостасях – як персоніфікації підкоморського суду і як члена колегіального полюбовного суду, хай навіть в окремих випадках із особливими повноваженнями суперарбітра – зауважена в справі, що провадилася між паном Дорогостайським та панами Трипольськими. Під час процесу декілька разів увага акцентується на тому, що «тут справа не яко перед судьею полюбовнымъ, але власне перед урядникомъ его кр. мл. отъправоватисе и тут скутокъ свои взяти маеть»⁹⁵. У тексті справи ні разу не згадується про присутність шляхти на процесі або ж приятелів, і вимагається лише присутність сусідів, аби ті могли свідчити.

«Сугранники» – це суміжники або ж сусіди, ще одна категорія присутніх на межевому процесі. Важливо зазначати, що ця категорія є достатньо ємкою, оскільки «сугранники» можуть виступати як свідки, що стверджують правильність межі, як присутні на розгляді справи приятелі-сусіди, себто «люди добрі». У справі, що міститься в луцькій підкоморській книзі, про розмежування між ґрунтами Андрія Загоровського та княжат Збараських свідчення сугранників використовуються відповідачами Збараськими як аргумент для збивання позову, оскільки визначене підкоморським позовом місце не мало так званої «пети» (спірної території). «Сугранники», серед яких зокрема був і Щасний Харленський, брат луцького підкоморія Яна Харленського, вказували на відсутність своїх граничних знаків на цьому місці⁹⁶.

Важливо також зауважити і категорію «себров», які були співвласниками маєтності, що фігурували у справах про розмежування⁹⁷.

⁹⁴ Книга Київського підкоморського суду (1564-1644). – С. 103-104 (№ 9).

⁹⁵ Там само. – С. 130 (№ 17).

⁹⁶ ЦДІАК. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 159.

⁹⁷ Там само. – Арк. 22зв.

Останньою категорією, яку потрібно зафіксувати – це «люди старі», ті, хто виступає як свідки і володіє знанням про давність межі. Їхні свідчення були вирішальним доказом у межовому процесі до усталення інституту підкоморія і інтенсифікації документообігу⁹⁸. У справах з київської підкоморської книги фіксуємо лише одну згадку про «старців» у справі пана Дорогостайського і панів Трипольських від 1600 року. Вони з'являються у згаданому в цій справі трибунальському декреті від 1584 року, який закріпив за Трипольськими ґрунт у суперечці з князем Костянтином Острозьким⁹⁹. В луцькій підкоморській книзі знаходимо згадку про старців, які присутні під час розгляду спору між паном Букоємським і князем Костянтином Острозьким¹⁰⁰. Частіше старці перераховуються серед інших присутніх на судовому процесі категорій свідків у найширшому значенні цього слова. У справі панів Білостоцьких і біскупа луцького останній виводить «людей немало веры годных, старых, так и шляхетных и простого стану суседов окольных»¹⁰¹. Можна констатувати, що серед справ луцького підкоморського суду досить часто фігурує категорія «людей старих», однак вони не виокремлюються із загальної маси різноманітних свідків.

Таким чином, можна підсумувати, що у більшості справ, які фіксуються в підкоморських книгах, згадується присутність шляхти на процесі розмежування. Вона забезпечувала публічність процесу шляхетського судочинства. Категорія «приятелів» – багатоаспектна, це поняття використовується на позначення стосунків між шляхтичами; під цим поняттям фігурують «умоцovanі», тобто уповноважені стороною на ведення справи особи, по суті адвокати; «приятелями» називають суддів полубовних, а також – присутніх на процесі членів шляхетської спільноти. Аналізуючи останнє значення «приятелів», можна сказати, що воно часто збігається з

⁹⁸ Старці та їхні свідчення у межовому судочинстві Руського воеводства першої половини XVI ст. / Ю. Зазуляк // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2015. – Вип. 11-12. – С. 11-12.

⁹⁹ Книга Київського підкоморського суду (1564-1644). – С. 151 (№ 17).

¹⁰⁰ ЦДІАК. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 170.

¹⁰¹ Там само. – Арк. 47.

категорією «люди добрі». Постійна присутність представників шляхетської спільноти на актах розмежування дозволяє припустити, що практично в усіх випадках, яких би форм вони не набирали (судового розгляду чи полюбовного єднання), йшлося по суті про звичай вирішувати суперечки в межах самих спільнот і засобами, що були апробовані часом і зберігалися як традиція. Присутність шляхти під час процесу створює можливості для полагодження конфлікту за допомогою внутрішніх ресурсів спільноти – відчуття солідарності, необхідності зберігати «спокій посполитий», потреби дбати про честь і добру славу, які підважувалися в результаті будь-якого конфлікту. Тобто залучення іншої шляхти, присутність якої не регламентована приписами судових інститутів або ж попередніми домовленостями, фактично гарантує можливість сторін на будь-якому етапі процесу звернутися до «престижу» цих шляхтичів і поладити конфлікт без рішення підкоморія, який у такому випадку буде виступати вже як суперарбітр поміж судьями-приятелями, а не як суддя у судовому процесі між сторонами конфлікту. Отже, факт фіксації іншої шляхти у записках підкоморських книг може свідчити про певну дихотомію між владою, вираженою урядом підкоморія, і власне звичаєм шляхетської корпорації. Це, у свою чергу, підтверджує тезу про специфічний характер та місце підкоморського суду в системі шляхетських уявлень. Персоналії «приятелів» та «людей добрих» демонструють, що майже в усіх випадках – це осіла шляхта Київського чи Луцького воєводства, часто серед неї трапляються особи, які тримають певні уряди, подекуди навіть в інших воєводствах, але можуть мати певну власність в межах воєводств юрисдикції луцького чи київського підкоморія.

2.3. Форми підкоморського судочинства та етапи процесу

Найпершим, вступним актом у процесі підкоморського суду було фундування юрисдикції, що визначається словником як «офіційне

проголошення правоздатності судового засідання»¹⁰². Фактично, ця дія позначає старт судового розгляду, визначає відправну точку для проектування судової влади і вводить процес в рамки права, себто робить його легітимним. У випадку підкоморського суду фундування юрисдикції є виключно важливим, оскільки має відбутися на конкретному місці. Це місце мусить бути власне точкою територіальних претензій – «место розниц», де відбувся конфлікт межі між маєтностями. Тому іноді можна помилково припустити, що сторони виїжджали на огляд границь ще навіть до читання позову. Насправді вони визначали найбільш правильне місце для оголошення діяльності суду. Іншими словами, це зона конфлікту між сторонами, яка визначалася або ж межею, яку пропонувала скривджена сторона, визначаючи це, наприклад, зруйнованими копцями, або ж де присутні фізичні ознаки «квалтовного» порушення кордонів. Таким прикладом може бути зафіксована возним зорана чи засіяна земля¹⁰³. Також це місце може визначатися «петою», себто зоною, де сходяться володіння декількох сторін, і від якої фактично можна провадити свою аргументацію межі.

Важливість фундування юрисдикції пояснюється ще й тим, що вона деякою мірою визначає стартові позиції для сторін і може вплинути на подальший перебіг справи, адже від визначення конкретного місця конфлікту вибудовується майбутня межа, ведеться «граничний завод».

У справах київської та луцької підкоморських книг можемо побачити досить відмінний процес фундування юрисдикції. У більшості «київських» справ запис про цей етап відсутній, а навколо нього не фіксується ніяких суперечок. Зазвичай справа починається одразу з фіксації сторін на конкретному місці, зачитування позову та переходу до подальших етапів процесу. Однак маємо декілька випадків, які є переконливим свідченням того, що у Київському воеводстві акт фундування юрисдикції мусив відбуватися, хоча і майже не фіксувався у записах. Справа панів

¹⁰² Книга Київського підкоморського суду (1564-1644). – С.330.

¹⁰³ ЦДІАК. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 35.

Корчевських-Бражинських з Богданом Стрибилем не змогла відбутися через те, що останній фізично «далеи не пустил [...] ехати заборонил» коморнику і «поводу» до місця суперечки, зазначаючи, що це його власність і він не визнає ніяких позовів. Тож в результаті таких дій відповідача процес був відмінений¹⁰⁴. Факт «обволання» юрисдикції фіксується також у справі Дорогостайського-Трипольських¹⁰⁵. При повторному розгляді цієї справи зустрічаємо єдиний описаний акт фундування юрисдикції у Київській книзі за термін 1584-1600 рр., однак дуже важливий для дослідника, адже в ньому сторони пояснюють сенс фундування. Позивач заявляв, що цей акт має велику вагу і має попереджати всі етапи судового розмежування, адже саме від нього «моц и влада подкоморого се зачинает». Цю тему підтримав і умоцований ігумені і всіх черниць Вибудецького монастиря, землі яких межували зі спірними. Ще до фундування юрисдикції він заявив, що місце, на якому вона мала відбутися, належить до власності монастиря. Однак позивач відповідав, що до фундації юрисдикції не можна вносити жодних протестацій, а сам акт відбувається «ведле права посполитого там, на том месьцу, где повод подкоморого поставит», з чим підкоморій Щасний Харленський згодився і наказав юрисдикцію «обволати»¹⁰⁶.

Необхідно також зазначити, яким чином визначається місце фундування юрисдикції. Із запису Київської підкоморської книги бачимо, що позивачеві, який звертався зі скаргою до підкоморія, фактично надається пріоритет у визначенні місця конфлікту. Однак місце може визначатися не лише стороною, але й імперативно – судовою інстанцією, де попередньо розглядалася справа і яка надсилала її на розгляд підкоморія. І хоча, як зазначається у вказаній справі, до оголошення старту судового процесу не могли вноситися жодні протестації, оскільки розгляд ще не розпочався, однак на волинських матеріалах не лише можемо переконатися у тому, що

¹⁰⁴ Книга Київського підкоморського суду (1564-1644). – С. 93 (№ 7).

¹⁰⁵ Там само. – С. 109 (№ 15).

¹⁰⁶ Там само. – С. 125 (№ 17).

випадків оскарження місця фундування юрисдикції було досить багато, але й проаналізувати, як саме воно визначається.

У справі між гродським суддею Матеєм Стемпковським та князем Юрієм Чарторийським місце для фундування юрисдикції визначалося декретом земського суду, який попередньо розглядав справу. Під час розгляду справи у земському суді Стемпковський надав докази порушення його нерухомості й окреслив місце, де це відбулося, що було зафіксовано і в декреті, і в «розеймі» між сторонами, які добровільно погоджувалися передати справу підкоморію. Однак на місці князь Чарторийський поставив під сумнів докази Стемпковського і просив визначити інше місце, зазначаючи, що фундування юрисдикції може відбуватися лише по «петі» та граничним знакам. Оскільки підкоморій Ян Харленський став на сторону Стемпковського, князь Чарторийський вчинив апеляцію, яка однак, не була допущена через те, що на той момент не була фундована юрисдикція¹⁰⁷.

Про те, що юрисдикція має фундуватися лише по «петі» та «нарощним копцям» зазначається і у справі Андрія Загоровського з брацлавським воєводою князем Янушем Збараським. Адвокат князя не погодився з місцем, на якому мав відбутися підкоморський суд, аргументуючи це тим, що ані в декреті Трибуналу, ані у декреті земського суду не вказане жодне конкретне місце, на якому має бути фундована юрисдикція. Тож позивач не міг вивести підкоморія на вказане місце, яке є власністю князя і тут не було жодної «пети». Сугранники, які були присутні на справі, підтвердили цю заяву. На що Загоровський відповів, що хоча в декретах і не описане місце, там вказано назву ґрунту і той факт, що саме він, Загоровський, – скривджений, а підкоморій мусить фундувати юрисдикцію там, де його ставить позивач. Однак далі позивач, очевидно під тиском того факту, що сугранники визнали цей ґрунт за князем Збараським, повідомив, що обрав це місце лише для «зобране приятеле», які вже мали визначити «пету»¹⁰⁸. Однак і цьому

¹⁰⁷ ЦДІАК. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 115-115зв.

¹⁰⁸ Там само. – Арк. 159зв.-160.

випадку підкоморій став на сторону позивача і фундував юрисдикцію на першому місці, проте допустив апеляцію Збаразьким, оскільки тут не було «пєти»¹⁰⁹.

У справі панів Білостоцьких з біскупом луцьким умоцвані останнього вже після фундування юрисдикції просять, аби підкоморій не продовжував справу, адже місце, на якому зібралися учасники справи, знаходиться у власності капітули. Однак і в цьому випадку підкоморій визначає місце за скаргою і позовом «повода»¹¹⁰.

В іншій справі сторона спробувала уникнути судового розгляду, заявивши, що у трибунальському декреті не зазначене місце проведення підкоморського суду і просила скасувати фундування, але підкоморій так само не прийняв цього аргументу¹¹¹.

Зустрічаються випадки, коли сторони вимушено обирають невідповідне місце фундування юрисдикції. Так відбувається у справі каштеляна волинського Михайла Мишки Варковського і князя Костянтина Острозького, де визнається факт важкодоступності місця «пєти», оскільки вона знаходиться на болоті, і обумовлюється, що юрисдикція буде фундована на власності каштеляна і це буде врахованого при виведені межі¹¹².

Фундація юрисдикції відбувається через власне фізичну присутність на конкретному місці підкоморія чи коморника. Він може прибути на місце, де його очікуватиме позивач, або вони прибувають разом. Зустрічаються випадки, коли підкоморій спочатку сам фундує юрисдикцію, і на цей момент сторони не згадуються, а тоді через возного викликає їх на свій суд¹¹³. У деяких випадках про фундування юрисдикції згадується після фіксації факту, що сторони прибули на місце, адже саме в їхній волі було визначити місце. Такий приклад зустрічаємо у справі підсудка земського Івана Хрінницького та власників маєтності Княгинін. Попри те, що розмежування мало відбутися

¹⁰⁹ ЦДІАК. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 161зв.-162.

¹¹⁰ Там само. – Арк. 41.

¹¹¹ Там само. – Арк. 182зв.-183.

¹¹² Там само. – Арк. 194.

¹¹³ Там само. – Арк. 40зв.

на основі листа, яким сторони зобов'язалися вирішити свої суперечки полюбовно, все одно згадується акт фундування юрисдикції підкоморієм. Однак справа починається не з нього, адже з'ясувалося, що дружина князя Юрія Пузини як одна із власників маєтку не стала і не прислала умоцваного. Цим спробував скористатися підсудок і виграти справу через формальності, оскільки умовою компромісу було визначено, що якщо якийсь із власників Княгиніна не стане до справи, то позивач автоматично виграє¹¹⁴.

Отже, акт фундування юрисдикції відбувається на основі скарги позивача, яка дублюється в підкоморському позові, або ж може визначатися на основі рішень судів, які попередньо розглядали цю справу. Претензії до місця фундування юрисдикції були для відповідача спробою ухилитися від розгляду справи. Однак у всіх відомих мені випадках підкоморій або ж коморник відхиляли ці протестації, тож їх варто розглядати радше як попередню незгоду відповідача з претензією позивача. Таким чином, цей вступний етап міг бути по суті першою можливою фазою контраверсій, хоч і не формальною.

Розмежувати акт фундування юрисдикції та фіксації границь сторонами досить складно, оскільки вона може відбуватися як після фундування юрисдикції, так і до, однак якщо відповідач або один із відповідачів не ставав до справи, то позивач сам показував границі своєї території і висловлював претензії, після чого підкоморій фундував свою юрисдикцію і вирішував справу на підставі аргументів лише скривдженого. Фіксація прибуття до суду сторін – не менш важливий етап, оскільки під час нього стверджується належність сторони до справи. У випадку, якщо відповідач не з'являється одразу, він викликається («волається») через возного. Цей етап є наступним можливим етапом контраверсій, адже неналежність тієї чи іншої особи до справи, ігнорування виклику до підкоморського суду без передбачених правовими приписами пояснень причин відсутності – підстава до автоматичного виграшу. На вступних

¹¹⁴ ЦДІАК. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 32зв-33.

етапах підкоморського судочинства можлива була й діляція, тобто відтермінування розгляду справи, яке могло відбуватися через низку причин, зокрема через обґрунтовану та правомірну причину неможливості однієї зі сторін стати до суду, або ж у випадку, коли підкоморій не міг з'явитися на розгляд справи тощо.

Під час фіксації наявності сторін відбувається надання «моци», тобто уповноважувальних функцій третій особі від сторони процесу, яке може відбуватися як усно, якщо сторона присутня і уповноважує відповідати свого приятеля чи слугу; або ж письмово – через умоцований лист, який мав візуватися додатково однією-двома печатками представників шляхетської спільноти. Сторони досить прискіпливо ставилися до дотримання формальностей у наданні «моці», тож іноді у справах можна знайти факт її перевірки. Так, наприклад, Матвій Немирич відмовився визнавати правомірність «моци» князя Кирика Ружинського, зазначаючи, що вона містить печатку неосілого у Київському воєводстві шляхтича¹¹⁵. Однак умоцвані апелювали до відповідного артикулу II ЛС (розд. 4, арт. 32), який не вимагав осілості власника печатки, що візував «моц», а лише визначав його як «віри гідного», себто того, кому можна довіряти. Тож підкоморій послався на відсутність подібної вимоги в артикулі¹¹⁶. Хоча й претензії Немирича не були безпідставні, адже особа неосіла в шляхетському середовищі належала до тих, хто не заслуговував на довіру, тож підкоморій за потреби міг скористатися цим аргументом¹¹⁷.

Ригористичне ставлення до формальних ознак «моци» зустрічаємо і справі за позовом каноніком луцьким Андрієм Луневським князя Костянтина Острозького. Умоцований, який з'явився лише на третій день розгляду справи, «моци не показав, только мамран с печатею княжати его милости, а с подписью руки невидомо чиее», через що підкоморій визнав

¹¹⁵ Книга Київського підкоморського суду (1564-1644). – С. 69 (№ 3).

¹¹⁶ Там само. – С. 70 (№ 3).

¹¹⁷ *Старченко Н.* Умоцвані - прокуратори - приятелі. Хто вони? (становлення інституту адвокатури на Волині в кінці XVI ст.). – С. 114.

князя за несталою¹¹⁸. Кількість умоцованих не була визначена правовою нормою, тож найчастіше сторону представляє один умоцований, але зустрічаються випадки, коли їх було двоє та навіть троє¹¹⁹. Якщо умоцований представляє інтереси позивача, то цей факт фіксувався ще до фундування юрисдикції. У більшості волинських справ проблем з «моцю» не фіксується, оскільки ця практика уповноваження третьої особи на ведення справи була досить поширеною і добре знаною шляхетським загалом¹²⁰.

Наступним етапом процесу є власне демонстрація підстав для судового процесу, що зазвичай фіксується у позові підкоморія. У більшості випадків – це піднесений стороною-позивачем декрет попередньої судової інстанції або ж позов, підносити позов може і сторона-відповідач¹²¹. Документом, який визначав підставу для розгляду справи, міг бути і єднальний лист (лист-компроміс, інтерциза, розейм тощо), який визначав умови, за якими справа була передана на розгляд підкоморія, а також форму, в якій вона мала відбутися. У таких листах, укладених між сторонами, визначалося, чи підкоморій виводиться на місце суперечки, аби вирішити її лише як суддя, себто «водлуг права», хоч і формально в рамках полюбовного замирення, або ж як суто суддя полюбовний чи суперарбітр поміж приятелями, виведеними з обох сторін.

Варто наголосити, що загалом підкоморський суд має три можливих умовних форми. Перша – це власне суд, коли підкоморій розмежовує спірні ґрунти на підставі санкції від суду, що попередньо розглядав претензії сторін, та за ініціативою скривдженого, який звертався до підкоморія для отримання позовів. Це фактично нормативна форма, в якій постає підкоморський суд, в рамках його сторони можуть вдаватися до найширшого спектру способів доведення, передбачених правом, зокрема до присяги. Іншою формою є полюбовний суд, який загалом був досить поширене

¹¹⁸ ЦДІАК. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 68.

¹¹⁹ Там само. – Арк. 194.

¹²⁰ *Старченко Н.П.* Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI – XVII століття). – С. 340.

¹²¹ ЦДІАК. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 50зв.

явище, можна сказати – переважна форма реального вирішення суперечок у шляхетському просторі¹²². Юрій Зазуляк, аналізуючи полюбовне судочинство та інститут суперарбітрів у межових суперечках шляхти Руського воєводства початку XVI століття, зазначає, що полюбовне розмежування ґрунтів могло відбуватися у двох варіантах – через арбітрів та суперарбітра. Власне арбітри, які були виведені сторонами для вирішення суперечки, все ж послуговувалися при вирішенні справи правовими нормами. У випадку ж наявності суперарбітра, вони також могли взоруватися на правові приписи, однак вирішальним для них був консенсус та «гнучке поняття справедливості»¹²³.

Натомість Наталя Старченко зауважує, що приятельське судочинство засадничо мало дві форми провадження. На це вказує практично завжди вживана в полюбовних інтерцизах заувага, що полюбовний суд може відбуватися або правом, або власне єднальним звичаєм Цей фрагмент вище вже цитувався в одній зі справ. Тобто сторони могли в полюбовному судочинстві максимально взоруватися на офіційний судовий процес зі всіма його особливостями, різниця між офіційним судом і полюбовним полягала лише в особах суддів: у першому випадку – урядники, в другому – виведені кожною зі сторін приятелі. Друга форма полюбовного суду – єднальним звичаєм – передбачала більш гнучку процедуру, яка мала на меті компромісне рішення, що дало б змогу сторонам ефективно вирішити конфлікт і запобігти судовій тяганині¹²⁴.

Як видається, суперарбітр міг з'явитися і в першому, і в другому варіанті. Його остаточне слово, з яким мали погодитися сторони, навіть якщо думки приятелів-суддів розходилися, логічніше, важило навіть більше в першому, більш офіційному варіанті, адже замирення передусім вимагало

¹²² Старченко Н.П. Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI – XVII століття). – С. 379.

¹²³ Зазуляк Ю. Ремесло суперарбітра. Шляхетські конфлікти та полюбовні замирення у Руському воєводстві початку XVI ст.// Соціум. –2007. – Вип. 7. – С. 45.

¹²⁴ Старченко Н.П. Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI – XVII століття). – С. 391-393.

згоди сторін, компромісу, а не примусу, навіть якщо джерелом примусу був спільно обраний підкоморій.

Проаналізую, які форми міг набирати приятельський суд за участю підкоморія. Вирішення про перенесення суперечки на розгляд підкоморія в деяких справах зустрічаємо як компромісне рішення сторін, себто «єднання» між ними. В умовах цього компромісу і описується, яку роль в цьому суді буде мати підкоморій або ж коморник. На прикладі справи Івана Хрінницького з власниками маєтку Княгинін можемо простежити цей процес. Сторони, які попередньо мали справу у земському суді, вирішили її перенести на розсуд підкоморія заради «доброго суседства»¹²⁵. Зазначається, що до підкоморія кожна зі сторін має висадити по два приятелі, які допоможуть йому прийняти фінальне рішення. Тобто у цій ситуації підкоморій виступає в ролі суперарбітра в умовній колегії суддів, або ж як зазначається в одній із справ – «спольный приятель»¹²⁶. Хоча виводиться підкоморій може і без залучення приятелів. Цей сценарій у справі описується досить влучно як «еднание приятельское через розсудок подкоморого»¹²⁷. Кінцевою метою такого єднання є згода усіх учасників процесу щодо фінального рішення¹²⁸. Однак на прикладі справи підсудка Хрінницького можна переконатися, що завжди залишається можливість зміни форми полюбовного суду, а значить і ролі підкоморія. Якщо початково він виступав як один з полюбовних суддів, хоча і наділений додатковим символічним капіталом, то після невдалих спроб знайти консенсус сторони вдалися до більш формалізованого формату і попросили підкоморія ухвалити рішення на свій розсуд. Однак вже після оголошення декрету підкоморія відповідач повторно пропонує вдатися до єднання¹²⁹. Тож, як бачимо, примус, навіть ніби за згодою сторін, у приятельському судочинстві був небажаним для того, щоб поставити крапку в суперечці.

¹²⁵ ЦДІАК. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 30зв.

¹²⁶ Там само. – Арк. 33зв.

¹²⁷ Там само. – Арк. 32.

¹²⁸ Там само. – Арк. 35зв.

¹²⁹ Там само. – Арк. 36.

Подібний приклад міститься і київській підкоморській книзі, а саме у справі між князем Кириком Ружинським і Матвієм Немиричем, які уклали угоду під час попереднього розгляду суперечки у Трибуналі¹³⁰. Характерною рисою таких єднальних листів або ж компромісів є заувага, що рішення, ухвалені підкоморієм у такій формі вирішення справи, не можуть ставитися під сумнів, і щодо них не можна апелювати до іншої інстанції. Ця умова зазвичай скріплювалася фінансовою зарукою¹³¹.

В такому форматі єднання відбувається здебільшого «водлуг права», оскільки сторони дотримуються всіх процедур процесу, доводять ту чи іншу межу документами, свідками тощо. Однак в основі такого варіанту полагодження суперечки лежить негласна домовленість, що сторони вирішуватимуть суперечку без використання присяги.

Інший варіант полюбовного підкоморського суду на основі укладеного між сторонами компромісу маємо тоді, коли приятелям надається повнота влади для встановлення нової межі. Такий спір відбувається без ригористичного дотримання процесуальних норм, «абы до правных поступований и до присяги не прышло»¹³². У таких випадках підкоморій якщо й присутній, то лише як один із приятелів. Полюбовні судді разом зі сторонами фізично об'їжджають межу, знаходячи компромісне рішення між сторонами. У випадку такого полагодження спору видається лист полюбовних суддів з описом нової межі, який має визнатися обома сторонами у земському суді¹³³. Можна припустити, що у такій формі полагодження суперечки відбувається лише між представниками спільноти, які міцно пов'язані між собою різноманітними солідарними зв'язками. Приклади такого вирішення не завжди могли і фіксуватися, а іноді вони могли здійснюватися взагалі без участі підкоморія. Так, наприклад, відбулося у спорі між Ганною Воронянкою і Олександром Вороничем, сторони

¹³⁰ Книга Київського підкоморського суду (1564-1644). – С. 69 (№ 3).

¹³¹ Там само.

¹³² ЦДІАК. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 191.

¹³³ Там само. – Арк. 193.

«правомъ коньчить з розсудьку подькоморского не хотели», і самостійно, за допомогою приятелів, полагодили межу¹³⁴.

Після визначення підстави для провадження спору, сторони приступали до етапу контраверсій, під час яких наводилася аргументація на доведення належності ґрунту тій чи тій стороні. Відповідно до II ЛС, позивач є пріоритетною особою у висловленні своєї позиції. Фактично, це називається «довод», але дуже часто він збігається з «граничним заїздом» або «дуктом», який полягає в об'їзді фізичної межі між володіннями і верифікації її з представленою у документах та свідченнях інформацією. Це супроводжується контраверсіями між сторонами, які реалізуються у протестаціях відповідача, який може паралельно представляти свої документи та свідчення. Якщо є необхідність, суддя може наказати вчинити «граничний заїзд» і відповідачеві. Після контраверсій підкоморій ухвалював декрет, себто фінальне рішення щодо суперечки, яке може бути оскаржене сторонами, якщо для цього були підстави.

Отже, підсумовуючи, можна зазначити, що підкоморське судочинство розгортається у трьох різних можливих варіаціях – власне як суд, як полюбовне вирішення спору зі збереженням процесуальних етапів, коли підкоморій виступає як арбітр, і як суто полюбовне вирішення спору без застосування процесуальних норм. Ця форма визначається підставою для провадження справи – або судом попереднього розгляду або ж за домовленістю між сторонами. Перехід до полюбовного судочинства або ж «єднання» сторін може відбуватися і в межах суто судового розгляду справи, з метою уникнути посилення суперечностей і стабілізувати ситуацію у шляхетському середовищі. Розглядаючи етапи підкоморського судочинства, якщо воно відбувається відповідно до перших двох форм, необхідно зауважити, що виконання тих чи інших етапів не завжди ригористичне, завжди є гнучка «сіра зона». Окремі етапи могли не фіксуватися в декретах, якщо з приводу них не виникало жодних суперечок як, наприклад, у випадку

¹³⁴ Книга Київського підкоморського суду (1564-1644). – С. 104 (№ 9).

з фундуванням юрисдикції, що зрідка присутнє у справах, внесених до Київської підкоморської книги. Якщо спробувати запропонувати схему, то при всій її умовності вона виглядатиме так: фундування юрисдикції – фіксація сторін – визначення підстави для підкоморського судочинства – контраверсії (в межах доводу і граничного заїзду) – декрет. Окремого аналізу вимагає питання способів доведення, що і буде розглянуто у наступному розділі.

Розділ III. Способи доведення

3.1. Документи

У процесі підкоморського судочинства сторони послуговувалися достатньо широким спектром можливих інструментів для доведення та обґрунтування своєї межі або радше своєї позиції та претензій. Одним із таких способів був «довод листовний» – демонстрація документів, які повинні були обґрунтувати право власності тієї чи іншої сторони або описати її варіант межі. За нормами II ЛС саме письмові докази мали бути основою доказової бази: «чие листы лѣпшыє и знаки граничныє явнѣйшыє и свѣдки слушнѣйшыє будутъ, тую сторону ку доводу маеть припустити» (розд. 4, арт. 32). Якщо «довод листовний» сторони був більш переконливим, то вона цілком могла розраховувати на імовірне задоволення своєї претензії до межі, у випадку, якщо він корелював з іншими необхідними способами доведення.

Показове свідчення превалювання документів над іншими способами доведення знаходимо у справі панів Білостоцьких з біскупом луцьким. Білостоцькі «меняють кгрунт водле обводу своим и сведками подперты хочуть, теды ним до светков придет, абы то листами и привилеями якими то оказали ясне, яко то их власный кгрунт»¹³⁵.

Повний список можливих для використання документів неодноразово подавався у розвідках, пов'язаних із діяльністю підкоморських судів у Великому князівстві Литовському, тож це питання не потребує щільного розгляду¹³⁶. Очевидно, що якісь формати могли бути не враховані, однак це докорінно не змінює основної мети використання документів, яка полягала не стільки у представленні конкретних свідчень про межу, скільки обумовлення права власності. І хоча, безумовно, зі стабілізацією шляхетської системи судочинства та інтенсифікацією землеобігу поступово розширювався і фонд документів, які могли містити конкретну інформацію з

¹³⁵ ЦДІАК. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 44зв.

¹³⁶ *Ланно И.И.* Подкоморский суд в Великом княжестве Литовском в конце XVI и начале XVII в. – С. 373.

описом кордонів маєтків, однак у підкоморських справах зазвичай фігурують здебільшого декрети попередніх суперечок. Однак їх використання ускладнювалося навіть у випадку, якщо вони містили фактичні дані, оскільки у різних документах могли подаватися різні назви на позначення тих чи інших місцевостей, об'єктів, не завжди фіксувалися граничні знаки тощо.

Документ виконував досить специфічну роль у підкоморському суді, його наявність та інформація, що в ньому містилася, не конче впливала на сам перебіг процесу. Так, документи, навіть коли вони містили описи межі, не завжди використовувалися підкоморієм у винесенні рішення. Часто важили саме процесуальні моменти, як це, наприклад, відбулося у справі, де боротьба йшла за ґрунти Княгинина. Позивач виграв справу через формальні причини: один із співвласників не став до суду і не надав інформації про причини своєї відсутності¹³⁷.

Під час провадження підкоморського суду важливою була сама наявність у сторін «листовних свідчень», однак у багатьох випадках складається враження, що підкоморія/коморника мало цікавив їх зміст, він не заглиблювався у деталі чи специфіку їх використання. Важливим був формальний бік справи: сторони мали засвідчити своє право власності на маєтки, які мали бути розмежовані. Саме про це свідчать різноманітного характеру документи, що демонструвалися перед підкоморієм. Зазвичай їх тільки перераховували і не конкретизували їхній зміст.

Утім, хоч і здається, що цей етап процесу був неважливий, однак його формальність часто позірна. За допомогою документів, їхньої кількості та характеру сторони доводили, чие «право» краще. Ця кращість полягала у тому, наскільки ґрунтовні були докази на підтвердження права власності особи. Так, у справі по скарзі Дешковського на князя Ружинського про відібрання ґрунту, позивач надав до суду низку документів: привілеї, надання та їх підтвердження. Усі ці документи були вписані до справи, тож дослідник може переконатися в тому, що їх зміст не містив інформації про межу між

¹³⁷ ЦДІАК. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 36.

володіннями сторін, вони лише обґрунтовували право власності Дешковського на цілу маєтність¹³⁸.

На відсутність у документах, які надавалися підкоморієві як докази, інформації, що могла б допомогти у розмежування, інколи звертали увагу сторони під час процесу. Розглянувши представлений Павлом Дорогостайським лист, який засвідчував отримання ґрунту його предком, Трипольські зазначили, що цей акт не містить інформації про реальний перехід ґрунту до Дорогостайських і не окреслює межі, в яких відбулося ув'язання, тож не може використовуватися у справі¹³⁹.

Подеколи документи могли бути ключовим фактором для вибудовування «доводу» сторони. У такому випадку вони ставали центральним доказом у справі, бралися за «головную речь», себто на їх основі ґрунтувався основний аргумент сторони. Звернімо увагу на справу між Білостоцькими і біскупом луцьким, де під час демонстрації сторонами листів як головних аргументів виникає цікава колізія – Білостоцькі ставлять під сумнів справжність представленого капітулою листа через брак печаток усіх осіб, що нібито були свідками трансакції, та неправильне їх розміщення¹⁴⁰. Ця ситуація переростає у досить гострий конфлікт, в центрі якого – звинувачення у фальшування документа, за що згідно зі статутowymi приписами «фальшеру» загрожувало скарання «на горло». В результаті представники капітули мусили присягнути, що цей лист вони не підробляли, а отримали разом з придбаною маєтністю.¹⁴¹ Справа не завершилася розмежуванням, оскільки капітула наполягала на тому, що представлений нею документ автентичний, а тому вони мають бути звільнені від позову. У підсумку підкоморій дозволив апеляцію до Трибуналу, мотивуючи це тим,

¹³⁸ Книга Київського підкоморського суду (1564-1644). – С. 75-78 (№ 3).

¹³⁹ Там само. – С. 150 (№ 17).

¹⁴⁰ ЦДІАК. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 53.

¹⁴¹ Там само. – Арк. 53зв-54.

що суперечка йде за визнання листа, який визначав «лепшость» доказів. Підкоморій обгрунтовував своє рішення подібним випадком¹⁴².

Ґрунти, які мав розмежовувати підкоморій, за статутовими приписами не мали бути виведені із вжитку більше аніж на десять років. Після того, як власник не використовував свої землі понад зазначений термін, він не мав права позиватися із сусідами про межі володіння, навіть якщо мав на них привілеї (II ЛС, розд. 4, арт. 66). До цього аргументу звернулися пани Трипольські, не визнаючи документів Павла Дорогостайського через те, що вони тримають цей ґрунт вже досить давно, а при цьому ані він сам, ані його предки, того не позивали своїх сусідів щодо межі між ними¹⁴³. Тож взаємні суперечки та судові справи з цього приводу, підтверджені декретами та виписами з актових книг, теж ставали доказами в боротьбі за землю.

3.2. Свідки

Поруч із документами не менш важливим способом доведення були усні свідчення. Попри те, що в Статуті ці варіанти доведення подаються разом, на практиці зустрічаємо справи, в яких позиція сторони обгрунтовувалася лише свідками. З розширенням фонду документів межового характеру усні свідчення поступово почали відходити на другий план, скажімо, порівняно з першою половиною XVI століття, коли вони відігравали ключову роль у питаннях межування¹⁴⁴. Доведення через свідків залишається, але лише як додатковий спосіб підсилення позиції сторони. Так само відходить в минуле опертя на свідчення «старців», як тих, хто володів знанням про давні границі між власниками¹⁴⁵. Тож у підкоморських справах свідки лише зрідка характеризуються як старі люди або ж «старці», а радше просто фігурують в актах як люди «зацні», «добрі» та «віри годні», частина з яких була сусідами контрагентів. Лише в декількох волинських справах, що

¹⁴² ЦДІАК. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 55.

¹⁴³ Книга Київського підкоморського суду (1564-1644). – С. 151 (№17).

¹⁴⁴ *Зазуляк Ю.* Старці та їхні свідчення у межовому судочинстві Руського воєводства першої половини XVI ст. – С. 32.

¹⁴⁵ Там само.

містяться в луцькій підкоморській книзі, зустрічаємо поєднання цих категорій свідків. Представники капітули у спорі з панами Білостоцькими «ставили свитков людей немало, веры годных, старых, так и шляхетных и простого стану суседов окольных»¹⁴⁶. Присутність старих людей фіксується у справі між Букоємськими та князем Костянтином Острозьким¹⁴⁷. До свідчень «старих хлопів» звернулася і Барбара Поплавська на доведення своєї позиції у спорі з володимирським підкоморієм¹⁴⁸. Тож можна припустити, що використання характеристики «старі» було певним відголоском усталеного звичаю використання свідчень старців у межовому судочинстві. Також варто зазначити, що власне свідками могли виступати і піддані, які «стоять» на певному ґрунті, так і різноманітні слуги та урядники маєтностей¹⁴⁹. Свідки могли просто засвідчити межі між маєтками, а також бути учасниками «граничного заїзду», підтримуючи ту чи іншу сторону.

Як уже зазначалося, за II Литовським Статутом сторона мала на підтвердження своєї позиції поставити 18 свідків (II ЛС, розд. 4, арт. 70). Варто зазначити, що свідки не конче були людьми, що особисто бачили «справжню» межу, були сусідами і очевидцями «кривди» - гвалтовного захоплення чужого ґрунту. Однією з ключових вимог до свідків було їх добра репутація (II ЛС, розд. 4, арт. 51). У підкоморських справах не фіксуються власне їх свідчення, тож можна припустити, що як і приятелі, свідки значною мірою складали і підтверджували символічну вагу сторін конфлікту. Іншими словами, сама можливість поставити 18 людей, які підтвердять позицію сторони, могла бути так само радше інструментом у змаганні престижів, аніж у доведенні тієї чи іншої межі. Однак ця теза може бути справедлива лише в тому випадку, якщо більшість свідків належали до шляхетського загалу, а не були підданими сторони. Справді, деякі справи фіксують шляхтичів як

¹⁴⁶ ЦДІАК. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 47.

¹⁴⁷ Там само. – Арк. 170.

¹⁴⁸ Там само. – Арк. 203.

¹⁴⁹ Книга Київського підкоморського суду (1564-1644). – С. 78 (№ 3).

свідків. Показово також, що у актах не зазначали імена усіх 18 свідків, а лише деяких із них, найбільш впливових осіб¹⁵⁰.

3.3. Присяга

Кульмінаційним моментом підкоморського суду та абсолютом доведення позиції сторони виступала присяга. В контексті межового судочинства її використання було дещо специфічним, хоча вона так само використовувалася як фінальний аргумент, коли доказовості документів та свідків не вистачало для вирішення суперечки між сторонами. Фактично, це пояснюється переконаністю тогочасних людей у тому, що під час присяги відбувається звернення до Бога, тож він не дозволив би використовувати своє ім'я на підтвердження неправди, а чи радше тяжко покарав би кривоприсяжника¹⁵¹. І хоча присягали далеко не завжди, напруження навколо її здійснення відкривало сторонам не лише можливість до замирення, але і визначало, наскільки сторона впевнена у своїх свідченнях¹⁵². Присяга, на думку Адама Монюшка, могла виступати і як допоміжний спосіб доведення, на умовне «зміцнення» доказовості документів і свідків, так і як самостійний аргумент на підтвердження претензій¹⁵³.

Присяга в умовах підкоморського суду здійснювалася стороною разом із 6 свідками, які обиралися з 18 представлених свідків стороною-опонентом. Свідки у випадку їхньої належності до шляхетського стану підтверджували репутацію сторони, погодившись присягати разом із нею, а при цьому вони самі повинні були заслуговувати на довіру, що в першу чергу визначалося їх осілістю та інтегрованістю в шляхетську корпорацію відповідного

¹⁵⁰ ЦДІАК. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 47.

¹⁵¹ *Moniuszko Adam*. Iuramentum corporale praestitit. Przyczynek do badań nad przysięgą dowodową w koronnym procesie ziemskim u schyłku XVI stulecia. // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2010. – Вип. 9. – С. 362.

¹⁵² *Starchenko Natalia*. Oath as an Evidential Tactic in the Legal Procedure in Volhynia: Legislation and Practice (1566 – early 17th century) // Lietuvos istorijos studijų. – Vilnius, 2017. – P. 264.

¹⁵³ *Moniuszko Adam*. Iuramentum corporale praestitit. Przyczynek do badań nad przysięgą dowodową w koronnym procesie ziemskim u schyłku XVI stulecia. – С. 364.

воеводства¹⁵⁴. Присягу виголошували, як правило, на місці фундування юрисдикції¹⁵⁵ або ж там, де вказувала сторона-опонент, якщо вона допускала сторону до присяги¹⁵⁶. Необхідно зазначити, що присяга могла здійснюватися лише власником землі. Так, у справі Матея Стемпковського з князем Чарторийським дискутується питання, чи може присягати опікун за свого неповнолітнього підопічного, адже опікун не має права втратити його ґрунт. Саме цей аргумент головний у спробі князя Чарторийського припинити справу¹⁵⁷.

У деяких випадках питання присяги дискутувалося через колективний характер власника. Таким прикладом виступає справа панів Білостоцьких з біскупом луцьким як очільником капітули, хоча усі позови видавалися на його ім'я. Оскільки представникам капітули було наказано здійснити присягу як стороні в судовій суперечці, Білостоцькі зауважили, що присягати має сам єпископ. Однак представники капітули зазначили, що єпископство хоч і надається до смерті владики, але власником землі є саме капітула, тому мають присягати саме її представники, що було аргументовано подібними випадками у межовому судочинстві¹⁵⁸.

Однак змагання за здійснення присяги відбувалося в підкоморському суді так само, як і в інших судових інстанціях, де присяга виступає в аргументації сторін як найбільш переконливий фактор у доведенні своєї позиції. Сторони досить часто заявляють про свою готовність підтвердити свої докази присягою. Для межового судочинства характер «присяглого» ґрунту є найбільш бажаним, оскільки така власність не може оскаржуватися в інших судових тяганинах¹⁵⁹. Зустрічаються випадки, коли сторона-опонент не виступає проти присяги контрагента, не чинить апеляції на рішення суду,

¹⁵⁴ *Starchenko Natalia*. Oath as an Evidential Tactic in the Legal Procedure in Volhynia: Legislation and Practice (1566 – early 17th century). – P.267.

¹⁵⁵ Книга Київського підкоморського суду (1564-1644). – С. 162 (№ 17).

¹⁵⁶ Там само. – С. 57 (№ 1).

¹⁵⁷ ЦДІАК. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 116.

¹⁵⁸ Там само. – Арк. 49.

¹⁵⁹ Там само. – Арк. 44зв.

а фактично допускає її здійснення, таким чином перевіряючи витримку та готовність іншої сторони. У справі Мелеха Барана і панів Трипольських, яким в результаті було наказано здійснити присягу, Мелех Баран, навіть попри зафіксовану згоду Трипольських на апеляцію, відмовляється це робити, припускаючи сторону до присяги, і сам виводить відповідачів на місце, де її необхідно здійснити¹⁶⁰.

У підкоморському суді використання присяги визначається як скріплювальний акт на підтвердження попередніх способів доведення своєї позиції – документів та свідків, однак вона може призначатися не завжди, а лише у випадках, коли попередні інструменти не є максимально переконливими і не виглядають як «досконале право». Присудження ґрунту без присяги може відбутися і тоді, коли сторона була визначена судом як така, що «речь тратила». Не менш важливим у цьому контексті є і позиція опонента, який може «моцно» стояти на своїх аргументах, вимагаючи підтвердження позиції іншої сторони присягою. Якщо присяга була присуджена підкоморієм без достатньо вагомих доказів «листовних» і свідків, таке рішення могло бути переглянute. Такий випадок фіксується в першому розгляді справи Сингура-Прежовського, коли Сингур «доводов жадных листовных ани светков осемнадцати [...] перед коморников не становил, одно сам зь сыном своим присегу вчинил»¹⁶¹. В результаті справа, яка розглядалася коморником, потрапила на повторний розгляд вже до підкоморія¹⁶². Принциповий момент у цій справі – по суті можливість оскарження присяги сторони через процесуальну похибку. Тож акти присяги, можливо, в окремих випадках не були остаточними і неоскаржуваними. Це питання – статус присяги в такому разі, безперечно, заслуговує на детальніший аналіз. Однак можна сказати, що присяга виступала певним імперативом, який не вимагав згоди іншої сторони і закріплювала рішення підкоморія.

¹⁶⁰ Книга Київського підкоморського суду (1564-1644). – С. 67 (№ 2).

¹⁶¹ Там само. – С. 57 (№ 1).

¹⁶² Там само.

Присягати могли під час підкоморського суду не лише для підтвердження своєї межі, але і для верифікації свідчень. Таким прикладом є присяга представників капітули у справі з панами Білостоцькими на підтвердження автентичності документу¹⁶³.

Здійснення присяги ставало можливим лише за декретом підкоморія. Саме цей момент у судовому процесі кульмінаційний, оскільки присяга є невідворотною і певним випробуванням честі та сумління. Для обох сторін зі здійсненням присяги пов'язані певні ризики, оскільки обидві сторони постають перед необхідністю відповіді перед Богом. Це означає, що сторона, яка складає присягу, бере на себе відповідальність не лише за себе, але і за сторону опонента¹⁶⁴.

Прагнення вирішити спір через єднання, себто з уникненням присяги, полягало і в тому, що у випадку здійснення цього акту порушувався баланс честі між представниками корпорації¹⁶⁵. Саме тому ставки для обох сторін були занадто високими і тому сторони частіше намагалися залагодити конфлікт без здійснення присяги, домовляючись про це або попередньо, або під час самого суду. Показовими є випадки, коли саме готовність здійснити присягу є вирішальним доказом у підтвердженні своєї позиції, який може переконати опонента. Можна навести приклад з луцької підкоморської книги у справі панів Букоємських з князем Костянтином Острозьким. Після надання усіх необхідних документів та свідчень свідків Букоємські були допущені до присяги, однак в останній момент князь Острозький «відпустив» її, себто дозволив не складати і погодився із претензіями Букоємських¹⁶⁶.

Ухвалення підкоморієм присяги часто було поштовхом для сторін перенести справу на полюбовний суд. До цього часто спонукали контрагентів приятелі-свідки, які асистували чи допомагали сторонам під час межових суперечок. Такі випадки фіксуються у книгах достатньо часто. Так, у справі

¹⁶³ ЦДІАК. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 54.

¹⁶⁴ *Старченко Н.П.* Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI – XVII століття). – С. 354.

¹⁶⁵ Там само. – С. 355.

¹⁶⁶ ЦДІАК. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 170-171.

Сингура-Прежовського після декрету підкоморія, за яким Прежовський мав присягати, з ініціативи приятелів судова справа була переведена в категорію єднання сторін¹⁶⁷.

Документи, свідки та присяга використовувалися не лише і не стільки на обґрунтування претензії сторін, але і у якості індикатора статусу та авторитету шляхтичів у корпорації. Документи та свідки могли відігравати і достатньо прагматичну роль. З часом відбулося посилення значення документів, оскільки так міг забезпечитися певний рівень ефективності суду. Фактор традиції визначався збереженням значення присяги, як найбільш дієвого та сильного способу доведення.

¹⁶⁷ Книга Київського підкоморського суду (1564-1644). – С. 59 (№ 1).

Висновки

Фундаментальні засади організації та функціонування інституту підкоморія визначаються приписами Литовських Статутів. Вони не лише дозволяють спостерігати трансформацію правової бази та засадничі принципи процесу, але і відображають еволюцію межового судочинства. З початком кодифікації права у ВКЛ можна говорити про певний рух у напрямку запровадження постійного урядника для вирішення межових спорів. Так, основними ланками цього розвитку були власне князівський суд, який з часом переріс у суд від імені князя через призначуваних разових суддів – комісарів. Вирішальною стадією стало запровадження уряду підкоморія у 1566 році відповідно до II ЛС.

Правові приписи сформували визначальні принципи, згідно з якими мало відбуватися межове судочинство. Незмінним у всіх редакціях Статутів був принцип «скутечного», себто остаточного характеру розгляду справи, а також вирішальне значення присяги як найбільш незаперечного способу доведення. З розвитком правової бази відбувалася і формалізація процесу, ускладнення процедур, а також певне зміщення акцентів у засадничих принципах. Це стосувалося в першу чергу пріоретизації документів над свідками у пізніших редакціях Статуту.

З іншого боку, II ЛС, який був основним правовим кодексом в межах Волинського та Київського воєводств, формує враження про достатньо амбівалентне місце підкоморського суду в системі шляхетського судочинства, оскільки чітко не визначає відокремлену від земського суду компетенцію, а також вимагає відіслання від іншої судової установи для ініціювання його процесу.

Визначення реальної компетенції підкоморського суду було здійснене на основі матеріалів Луцької та Київської підкоморських книг. У переважній більшості випадків підкоморський суд діяв за відісланням з інших судових інституцій, земського або гродського судів, до яких сторони попередньо повинні були звернутися задля полагодження межового конфлікту. Значна

кількість справ потрапляла до підкоморія за декретами Трибуналу, і лише за поодинокими винятками сторони зверталися до підкоморія безпосередньо, хоча радше не як до урядника, а як до полюбовного судді. Перспективним для подальшої роботи над темою було б звертання до матеріалів земських та гродських судів, що дозволило б реконструювати ширшу картину діяльності підкоморського суду.

Учасниками підкоморського судочинства, окрім власне судді, підкоморія або коморника, виступав також і шляхетський загаль – «люди добрі», що свідчило про публічний характер вирішення суперечок, фактично в межах шляхетських спільнот. З лав шляхти сторонами обиралися умоцovanі та приятелі. Свідками зазвичай виступали сусіди-шляхтичі та їх піддані, серед яких зрідка могли бути і старці.

Матеріали підкоморських книг дозволяють говорити про відмінні форми функціонування підкоморського суду або радше варіативність набору повноважень, які отримував підкоморій під час розбору того чи іншого межового спору. У класичному варіанті підкоморій виступав власне як суддя, який діяв в межах процесуальних норм та мав ригористично дотримуватися виконання усіх формальностей. Вирішення справи повністю перебувало у його волі, що реалізовувалася у підкоморському декреті. Іншою формою була участь підкоморія як полюбовного судді, коли сторони довіряли йому вирішення конфлікту на основі компромісу з метою уникнути посилення суперечностей і стабілізувати ситуацію у шляхетському просторі. У такому випадку справа відбувалася в рамках процесу, за суддею залишалося фінальне рішення, однак передбачалося, що у справі не буде застосовано присягу. За аналогічним сценарієм здійснювався суд, коли підкоморій виступав як суперарбітр з-поміж парної кількості приятелів від кожної сторони. Третім можливим варіантом була участь підкоморія у розмежуванні лише як приятеля, хоч і з додатковим символічним капіталом, що визначався його високим місцем в ієрархії воєводства; однак тут повністю опускалися процесуальні норми, а суперечка вирішувалася в результаті консенсусу між

приятелями. Формат, за яким мало відбуватися вирішення межової суперечки між сторонами із залученням підкоморія, зазвичай узгоджувався обома сторонами. Перехід від одного формату до іншого міг відбуватися і вже під час вирішення суперечки.

Виокремлюючи етапи підкоморського судочинства, приходимо до висновку про їх достатньо гнучкий характер: ті чи інші акти могли навіть не фіксуватися у справах, якщо з приводу них не виникало жодних контраверсій. Схематично, етапи підкоморського судочинства виглядають так: фундування юрисдикції – фіксація сторін – визначення підстави для підкоморського судочинства – контраверсії (в межах доводу і граничного заїзду) – декрет.

Аналізуючи спектр способів доведення у підкоморському суді, можна підсумувати, що як документи і свідки, так і присяга виступають не лише і не стільки інструментами, за допомогою яких вимірювалася вагомість аргументів і претензій сторін, а й як мірило статусу сторін в спільноті, їхнього авторитету як землевласників і членів шляхетського загалу. З іншого боку, документи і свідки деколи могли надавати достатньо конкретне знання про межі володіння і вирішувати хід справи. А проте здебільшого вони покликані продемонструвати потенціал сторони та її вплив у спільноті. Пріоритизація документальних свідчень над усними відображає прагматизацію судового процесу, прагнення зробити його дієвим; водночас домінування присяги – як найсильнішого аргументу, залишає підкоморський суд в рамках традиції. Тим не менше, кореляція між цими трьома способами доведення, певне балансування між ними, неможливість використання їх окремо витворює певну системність, за якою має відбуватися судовий процес і які форми він може набирати. Присяга – до деякої міри визначальний фактор, який проводить межу між власне судом і полюбовним замиренням.

Список використаних джерел та літератури

Джерела

Неопубліковані:

1. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК). – Ф. 24. Луцький підкоморський суд, м. Луцьк Волинського воєводства. – Оп. 1. – Спр. 1.
2. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК). – Ф. 28. Володимирський гродський суд, м. Володимир Волинського воєводства. – Оп. 1. – Спр. 14.

Опубліковані:

1. Книга Київського підкоморського суду (1564-1644) / АН України. Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні та ін./ Підг. Боряк Г.В., Гирич Т.Ю., Гісцова Л.З., Кравченко В.М., Німчук В.В., Сергійчук Г.С., Страшко В.В., Яковенко Н.М. – Київ: Наукова думка, 1991. – 344

Правові кодекси:

1. Перший Статут Великого князівства Литовського 1529 року.
2. Другий (Волинський) Статут Великого князівства Литовського 1566 року.
3. Третій Статут Великого князівства Литовського 1588 року.

Література

Монографії, збірники статей:

1. Крикун. М.Г. Воєводства Правобережної України у XVI-XVIII століттях: Статті і матеріали. – Львів, 2012. – 702 с.

2. *Крикун М.Г.* Земські уряди на українських землях у XV-XVIII століттях / наук. ред.: М. Г. Крикун // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Том ССХХVIII. Праці Історико-філософської секції. – Львів, 1994. – С. 65-122.
3. *Любавский. М. К.* Очеркъ истории Литовско-Русскаго государства : до Люблинской унии включительно. – The Hague: Europe printing, 1966. – 376 с.
4. *Ланно И.И.* Подкоморский суд в Великом княжестве Литовском в конце XVI и начале XVII в. // Журнал Министерства народного просвещения. – Санкт-Петербург : Типография «В. С. Балашев и К 1899». – ч. 324. – август. – 62 с.
5. *Паядайте-Васіляускене.* Алдона-Владіслава. Кириличні списки Другого Литовського Статуту: палеографія, хронологія, кодикологія. – Львів, 2004. – 176 с.
6. *Старченко Н.П.* Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI – XVII століття). – Київ: Laurus, 2014. – 510 с.
7. *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. – Київ: Критика, 2008. – 472 с.
8. *Hindle Steve.* The State and Social Change in Early Modern England, 1550–1640. – PalgraveMacmillan, 2002. – 350 p.
9. *Moniuszko Adam.* Mazowieckie sądy ziemskie (1588–1648). Organizacja – funkcjonowanie – postępowanie. – Warszawa: Campidoglio, 2013. – 364 s.
10. *Mikołajczyk Marian.* Proces kryminalny w miastach Małopolski XVI-XVIII wieku. – Katowice: Wyd. Uniwersytetu Śląskiego, 2013. – 620 s.
11. *Negotiating Power in Early Modern Society: Order, Hierarchy and Subordination in Britain and Ireland.* / Edited by: Braddick Michael J., Walter John. – Cambridge University Press, 2001. – 316 p.
12. *Zakrzewski Andrzej B.* Wielkie Księstwo Litewskie (XVI-XVIII w.). Prawo – ustrój – społeczeństwo. – Warszawa: Campidoglio, 2013. – 324 s.

Статті:

1. *Глебов И.А.* Предисловие. // предисловие к изданию: Акты, издаваемые Комиссией, высочайше учрежденной для разбора древних актов в Вильне. – Т. 30: Акты Трокского подкоморского суда за 1585-1613 годы / – Вильна: «Русский починь», 1904. – С. I-LXVII.
2. *Вилимас Д.* Элита и повседневность земских судов Упитского повета в 1566-1588 гг. (по материалам упитских земских судов) / Д. Вилимас // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2005. – Вип. 5. – С. 41-50.
3. *Зазуляк Ю.* Ремесло суперарбітра. Шляхетські конфлікти та полюбовні замирення у Руському воєводстві початку XVI ст. / Зазуляк Ю. // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2007. – Вип. 7. – С. 43-57.
4. *Зазуляк Ю.* Старці та їхні свідчення у межовому судочинстві Руського воєводства першої половини XVI ст. / Зазуляк Ю. // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2015. – Вип. 11-12. – С. 11-33.
5. *Тесленко І.А.* Клієнтела кн. Василя-Костянтина Острозького // Острозька академія XVI—XVII ст. – 2-е видання, виправлене і доповнене. – Острог, 2011. – С. 144-152.
6. *Старченко Н.* Звинувачення дружин у вбивстві чоловіків: жіноча жорстокість, чоловічі фобії чи матеріальний розрахунок родичів (Волинь останньої третини XVI ст. – першої половини XVII ст.) / Н. Старченко // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2017. – Вип. 13-14. – С. 81-112.
7. *Старченко Н.П.* Умоцовані - прокуратори - приятелі. Хто вони? (становлення інституту адвокатури на Волині в кінці XVI ст.) / Старченко Наталя // Соціум. – 2002. – Вип. 1. – С. 111-144.
8. *Старченко Н.П.* Про ефективність судочинства на Волині (на прикладі роботи Луцького гродського суду 1598 і 1600 рр.) / Старченко Н.П. // Український історичний журнал. – 2011. – № 5. – С. 4-27.
9. *Яковенко Н.М.* Підкоморські книги Правобережної України кінця XVI – першої половини XVII ст. // передмова до видання пам'ятки: Книга

Київського підкоморського суду (1564-1644) / Підг. Боряк Г.В., Гирич Т.Ю. та ін. – Київ: Наукова думка, 1991. – 51 с.

10. *Moniuszko Adam*. Iuramentum corporale praestitit. Przyczynek do badań nad przysięgą dowodową w koronnym procesie ziemskim u schyłku XVI stulecia. / *Moniuszko Adam*. // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2010. – Вип. 9. – С. 361-372.
11. *Starchenko Natalia*. Oath as an Evidential Tactic in the Legal Procedure in Volhynia: Legislation and Practice (1566 – early 17th century) / *Starchenko Natalia*. // Lietuvos istorijos studijų. – Vilnius, 2017. – P.259-276.